

WWW.UNIBG.SR

У
Н
И
В
Е
Р
З
И
Т
Е
Т
С
К
А

Б
И
Б
Л
И
О
Т
Е
К
А

ПРОСВЕТНИ ГЛАСНИК

ИЗЛАЗИ ДВА ПУТ сваког месеца у свескама од 3 и више табака.
ЦЕНА ЈЕ: ЗА СРБИЈУ 12 ДИН., А ЗА АУСТРО-УГАРСКУ 15 ДИН. НА ГОДИНУ

Претплата се шаље УПРАВИ Државне Штампарнице,
а рукописи УРЕДНИШТВУ.

Х I СВЕСҚА 16. ОҚТОМБРА 1880. Г. ГОДИНА I

ПОСТАВЉЕЊА НАСТАВНИҚА У СРЕДЊИМ ШКОЛАМА

Драгутин Дединац, предавач парафинске гимназијске реалке, за предавача зајечарске ниже гимназије, 19 Септембра о. г.

Михаило Поповић, предавач парафинске гимназијске реалке, за предавача горњо-милановачке гимназијске реалке, 19. Септембра о. г.

Риста Николић, предавач пиротске ниже гимназије, за предавача парафинске гимназијске реалке, 19 Септембра о. г.

Јован Клима, за предавача зајечарске ниже гимназије, 19 Септембра о. г.

Панта Милановић, за предавача лозничке гимназијске реалке, 19 Септембра о. г.

Светозар Марковић, професор друге београдске ниже гимназије, за хонорарног предавача више женске школе.

Димитрије Јосић, професор учитељске школе, за хонорарног предавача богословије, 29 Септембра о. г.

Милован Ђурић, писар министарства финансије, за хонорарног предавача богословије, 29 Септембра о. г.

Василије Живковић, ђакон, за вероучитеља гимназијске реалке у Великом Градишту, 1 Октобра о. г.

Љубомир Илић, за учитеља телесног вежбања у београдској гимназији, 6. Октобра о. г.

Сава Антоновић, предавач београдске гимназије за предавача пиротске ниже гимназије, 6. Октобра о. г.

АКТОМ Г МИНИСТРА ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА ОД 20. СЕПТЕМБРА ОВЕ ГОДИНЕ
РАЗРЕШЕНИ СУ ОД ДУЖНОСТИ:

Јован Поповић-Јаворац, предавач ниже гимназије у Жичи.

Андрија Љубичић, вероучитељ гимназијске реалке у Великом Градишту.

У М Р Л И

Васа Давидовић, професор београдске реалке умр'о је 21 Септембра о. г.

ПОСТАВЉЕЊА УЧИТЕЉСҚА

АКТОМ Г. МИНИСТРА ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА ОД 16. СЕПТЕМБРА О. Г. ПОСТАВЉЕНИ СУ ЗА НАСТАВНИКЕ У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА И ТО:

У врањском округу

У крагујевачком округу

Јелена Миљковићева, за учитељицу десете класе III и IV разреда основне женске школе у Врању.

Јелена Димитријевићева, за учитељицу десете класе основне школе у Годачици.

Миленко Смиљковић, за заступника учитеља основне школе у Гунцатима.

Милица Петровићка, за учитељицу десете класе I разреда основне мушке школе у Тополи.

У крајинском округу

Емилија Петровићка, за учитељицу девете класе основне женске школе у Кобишници.

Јелена Марковићка, за привремену учитељицу десете класе I разреда основне школе у Јабуковцу.

Лепосава Ђорђевићка, за привремену учитељицу десете класе основне мушке школе у Рткову.

Марија Јанковићка, за привремену учитељицу десете класе основне школе у Великој Каменици.

Миладин Стевановић, за заступника учитеља основне школе у Сипу.

Аркадије Драгојловић, за привременог учитеља десете класе основне школе у Метришу.

Илија Ђорђевић, за заступника учитеља основне школе у Голубињу.

У крушевачком округу

Матије Милетић, богослов прве године, за заступника учитеља основне школе у Стаљау.

У нишком округу

Петар Дрваревић, за заступника учитеља основне школе у Црвеној Јабуци

У пожаревачком округу

Јелена Стојановићка, за учитељицу девете класе III разреда основне женске школе у Пожаревцу.

У рудничком округу

Драга Ђирићка, за учитељску заступницу I разреда основне школе у Мрчајевцима.

У смедеревском округу

Вучета Стојановић, за учитеља десете класе основне школе у Малом Орашју.

У ужичком округу

Андрија М. Јевтић, за привременог учитеља десете класе основне школе у Придворици.

Јелена Петровићка, за учитељицу десете класе основне женске школе у Пожеги.

У чачанском округу

Марко Пајић, за учитеља девете класе основне школе у Вичи.

Лепосава Ђушићка, за привремену учитељицу десете класе I разреда основне мушке школе у Гучи.

АКТОМ Г. МИНИСТРА ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА ОД 26. СЕПТЕМБРА О. Г. ПРЕМЕШТЕНИ СУ СА СЛУЖБОМ ОВИ НАСТАВНИЦИ ОСНОВНИХ ШКОЛА И ТО:

У вароши Београду

Јанко Караматић, учитељ седме класе I и II раз. вежбаонице при учитељској школи, у I разред основне мушке школе код Саборне цркве.

У београдском округу

Никола Поповић, учитељ осме класе основне школе вршинске, у I и II разред вежбаонице при учитељској школи у Београду.

У врањском округу

Ана Поповићка, учитељица девете класе сва четири разреда женске школе у Врању, у I разред исте школе.

Трајко Николић, привремени учитељ десете класе основне школе корбевачке, у Такус, округа топличког.

У крагујевачком округу

Владимир Зебић, учитељ девете класе основне школе гунцатске, за учитеља осме класе III и IV разреда основне школе пожешке, у округу ужичком.

У крајинском округу

Милан Рашковић, учитељ девете класе основне школе радујевачке, у Чубру.

У крушевачком округу

Сима Поповић, учитељ пете класе основне школе стаљаке, у Шиљеговац.

У пожаревачком округу

Персида Ђорђевићка, учитељица осме класе III и IV разреда женске школе пожаревачке, у IV разред исте школе.

Душан Радовановић, учитељ десете класе IV разреда основне школе пожаревачке, у I одељењу IV разреда исте школе.

У рудничком округу

Алекса Радојевић, учитељ десете класе основне школе шутачке, у II и III разред исте школе.

Витомир Николић, учитељ десете класе основне школе љутовничке, у I разред школе шутачке.

WWW.UNILIB.RS
УНИВЕРЗИТЕТСКА
БИБЛИОТЕКА

У
Н
И
В
Е
Р
З
И
Т
Е
Т
С
К
А

Б
И
Б
Л
И
О
Т
Е
К
А

Јеврем Маринковић, учитељ седме класе основне школе мрчајевачке, у II и III разред исте школе.

У смедеревском округу

Живота Марковић, учитељ десете класе основне школе малоорашке, у II и III разред основне школе у Јабуковцу, округа крајинског.

У куваријском округу

Срећко Ђурић, учитељ десете класе основне школе гложанске, у Врчин, округа београдског.

У ужичком округу

Ђура Животић, привремени учитељ десете класе основне школе придворичке, у Гложане, окр. ћупријског.

Милета Станојевић, учитељ седме класе I и II разреда основне школе пожешке, за учитеља шесне класе I разреда исте школе округа крајинског.

У црноречком округу

Јелена Мркићева, привремена учитељица десете класе I разреда II одељења женске школе зајечарске, за учитељицу десете класе женске школе у Штубику, округа крајинског.

У чачанском округу

Светозар Кушић, учитељ девете класе сва три разреда основне школе у Гучи, у II и III разред исте школе.

АКТОМ Г. МИНИСТРА ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА ОД 20. СЕПТЕМБРА ОВЕ ГОДИНЕ
УНАПРЕВЕНИ СУ:

У београдском округу

Срећко Ђурић, учитељ десете класе основне школе врчинске, у осму класу.

У смедеревском округу

Милош Војковић, учитељ четврте класе I разреда горње школе у Смедереву, у трећу класу.

Стојан Ђурђевић, учитељ треће класе I и IV разреда школе лозовичке, у другу класу.

У крајинском округу

Јелена Мркићева, привремена учитељица десете класе основне женске школе у Штубику, у десету класу.

У куваријском округу

Милош Војковић, привремени учитељ десете класе основне школе доњомутничке, у десету класу.

АКТОМ Г. МИНИСТРА ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА ОД 24. СЕПТЕМБРА О. Г. РАЗРЕШЕНИ
СУ ОД УЧИТЕЉСКЕ ДУЖНОСТИ:

У вароши Београду

Јован Миодраговић, учитељ шесте класе I разреда основне школе код Саборне цркве, по својој молби,

У ваљевском округу

Розмир Глишић, учитељ девете класе основне школе у Бајевцу.

У врањском округу

Петар Дрваревић, заступник учитеља основне школе у Црвеној Јабуци.

У нишком округу

Димитрије Буринчић, учитељ десете класе I разреда основне школе у Лесковцу.

О ИЗУЧАВАЊУ СТАРЕ СРПСКЕ ЦРКВЕНЕ АРХИТЕКТУРЕ

РЕФЕРАТ

ОД ПРОФЕСОРА

СВЕТ. НИКОЛАЈЕВИЋА

Поводом извештаја гг. изасланика срп. ученог друштва Валтровића и Милутиновића, штампаних у „Гласницима“ од 1871—78 год. и списа *O' Nordserbos* Mittheilungen über neue Forschungen auf dem Gebiete serbischer Kirchenbaukunst von *M. Waltrovitz*, Architekt, Professor etc. etc., Wien 1878.

Године 1871 дошло је српско учено друштво на ту лепу мисао, да од скромне субвенције што од државе добија, одвоји извесну суму на помоћ двојици својих вредних чланова, који ће предузети да систематички испитују и прерптавају споменике старе црквене архитектуре. Доиста је већ одавна време било, да се поклонил научна пажња задужбинама српских краљева, тим поучљивим завештањима из оних времена, која су нам тако мила, а која врло мало познајемо у срањењу са тим, колико други јевропски народи своју прошлост знају. У средњим вековима над сваки човечијим осећањем преодминирала је религијозност, а у друштвеном и државном животу црква је била највећа сила; за њу није био човек као данас, везан само извесним личним осећањем и са две три прилике свога, најдаље, породичкога живота, но се цео његов живот друштвени и државни сретао у цркви. У цркви је држат државни сабор, који је законе доносио; у цркви је краљ своју круну добијао, коју је имао да носи у име вере и цркве; држава није имала веће задаће ну да чува чистоту вере. У социјалним односима црква је била сила над сваком другом силом; најлепше и најпространије земље биле су у њеним рукама; она је као социјалан елемент имала највише права а најмање дужности. Осем политичке силе у цркви је скупљена била и морална снага; што је скомрачне књижевности и знања било у оним вековима, то се могло само под црквеним кровом наћи. Ту су књиге писане, ту се учили, из цркве су излазили учитељи, писари, дипломате и вештачи.

Због тако велике важности, какве је црква била у старо доба, онда је и много више црква подизано, и много се више трошило на њихово зидање. Често се путник изненади кад на каквом маломе простору, где данас једна скромна црквица одговара смиреној потреби људи, нађе гомиле разваљених старих храмова, од којих многи, и после толико векова и толико тешких прилика, које је претрпео српски народ од Косова до наших дана, измамљују дивљење, величним замишљаја неимаровог и вештином художника, који су их у оним давним временима тако лепе сагра-

дили. Доиста многе средњовековне црквене грађевине тако су у свакоме погледу узвишене над данашњом вештином зидања, да би човек могао лако доћи у искушење, да целом оном старом времену припише већи културни ступањ, но што је било у ствари, кад би само заборавио, да је онда на цркву трошено највише, што се у знању и новцу имало. У нашим народним песмама прича се, да су краљеви српски све своје благо арчили на цркве, и то је готово тако и било. Али не треба заборавити, да је осем мотива које је смиреност и политика диктирала, било мотива и у личним угодностима појединих српских владалаца, да подижу храмове. Човеку је вазада, а у средњим вековима још више било мило, да помисли на оно место где ће проводити дане старости, и вечити сањак заборавити; али у извесном погледу цркве су средњовековним владарима биле оно, што су биле виле и дворци римским царевима. Кад човек чита по где који пасаж код Давида, на прилику онај, где се прича, како су брижљиво он и краљ, Душанов отац, тражили угодно место за подизање Високих Дечана, и оно детаљно описивање места, где ће се грађевина саградити, не може се отети мисли: да је несретни краљ зидао себи, колико свету задужбину, толико и кућу за уживање. Све старе краљевске задужбине зидане су на местима врло примамљивим природном лепотом; нарочито се пазило, да је онде, где ће се црква подићи, ваздух чист, да има здраве воде и лепог изгледа.

Кад се дакле узме у обзир велико значење, које су цркве имале у старо доба, велика вештина, каквом су грађене и многе прилике живота народног, које су се везане за њих (цркве), онда се може оценити од какве је важности и изучавање споменика старе црквене архитектуре, и разумети за што још издавна учени путници по српским земљама побуђиваше научене и стручне вештаке, да се лате испитивања споменика те врсте.

Било је доста научених путника, који су од почетка наше нове слободе, походили у разним приликама, разне српске крајеве, и ја ћу о неким од њих овде пространије проговорити, али ови махом нису

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

сами били стручни људи, те из њихових описа, осем извесног задовољства и пристајања уз њихово дивљење, човек не може никакве поуке црпети, нити о значењу вештине уложене у те старе грађевине, нити о времену, ком су оне представник. Вештина је чудновато тајанствена ствар; она има два језика, једним говори свакоме човеку, образованоме и необразованоме, али други разумеју само њој посвећени људи. Смиреноме путнику, кад од Косова иде плашњи Вељетену, висока Грачаничка црква са њеним китњас тим кубетима измамљује дивљење; побожноме Студеничанину, кад из крајње приправе угледа, како обилна светлост у видним зрацима пада са високог кубета, и чаробно се утана у тину олтарског простора, срце се осећа уздигнуто; али само посвећеноме човеку, вештаку, открива се, кад се нађе пред Грачаницом или у Студеници, оно осећање, које је горело у срцу старога немара, у моменту, кад је шестаром на каменој плочи сликао план будуће архитектонске лепотице. Само вештак може читати у вештачкоме делу, и само ће он умети много којешта прочитати и све боље казати од обично образованог човека.

Да би се могли изучавати споменици старе архитектуре, нужно их је имати препртане, и од вештака објашњене; прости описи грађевина не могу много вредити, а и што имају вредности то је, у колико су и ти описи од људи, стручних или у колико имају историјске вредности, износећи нам грађевину у неком пређашњем времену, кад је она имала и неке другачије облике.

Од путника по српским крајевима први је Каниц са стручним знањем почео испитивати старе архитектонске споменике у Србији, и одмах за њега е радове на том пољу. вежу се научни послови изасланика ученог друштва, Валтровића и Драг. Милутиновића, које сам горе истакао и којим велики ова разматрања посветити. Али да би се осветлила научна важност студија Каницових и те двојице вредних људи, неће бити неумесно, да бацимо кратак поглед и на друге не стручне радове на пољу познавања наше средњовековне архитектуре. Разуме се у овако кратком реферату може се дати места само оним путницима, који су се одавали нарочитом посматрању старих црвених грађевина, или који су у својим књигама тој ствари поклањали доста пажње; и прелазећи на такве писце, одмах у почетку новог нашег државног живота срета нас један, ког, и ако нам много не обећава, не смемо мислити без две-три речи, ако ни збога чега другог, оно зато, што је он најстарији српски путник, што је први путник, који ради познавања манастира путује, и што је путовао као изасланик кнез Милоша, и још 1826 год. у оно време, кад односи административни и аграрни између турских власти и спахија и

српске државе и грађана још нису били расчишћени. Пажња у таквим тешким приликама поклањата од кнеза Милоша старим грађевинама, сведочи нам само о великој увиђавности тог човека у важност тих споменика и њиховога проучавања. У спроводном писму, које је дао Вујићу, кнез изјављује изреком жељу, да Вујић посети манастире и цркве, и опише све што у њима нађе „старо и јетко“

Вујић је био један од најучедљивих српских књижевника онога доба. У његовој књижевној радњи према општој литералној тенденцији онога времена, било је нешто ново, нешто реформаторско. Он је био реални та, и практичног и потреба савремена управљала је његовим пером. У својим путописима он обраћа према том нарочиту пажњу савременим приликама, етнографији, статистици, просвети и томе подобном. Из те тенденције истиче његова јестаственица, — земљопис, па чак и његова глумачка и драмска радња. За прошлост канда није много љубави осећао, бар очито се види из његовог „путешествија“ по Србији, да је кнез Милош, много више важности полагао на изучавање старих архитектонских споменика, него он, који се чисто незадовољно креће на тај пут. Такав човек очевидно није био по самој својој нарави удесан за посао, који му је поверен, али је Вујић поред те особине, која се огледа у његовој књижевној радњи, имао још једну карактеристичну страну, којом се кнезу Милошу чинио врло угодан да га изашље по Србији. Нико од њему савремених, научених Срба није толико ценно оно мало слободе, што су Шумадинци својим јунаштвом и кнез Милош политиком знали осигурати, колико је он ценно. Својим практичним оком он је видео, да интерес васколиког српства зависи од утврђења слободе и кнежеве власти у Србији. Тако патриотичко осећање и навело га је да отиде у Шумадију, да се поклати јунаку онога времена, и да му свој скромни књижевнички ауторитет стави на услугу. Кнез Милош је примио понуду и осећао се благодаран Вујићу, и платио му је ону љубав, којом је Вујић на свом дугачком путу по Србији предиковао оданост и љубав наспрам Господара Милоша а оданост и љубав народња према својем кнезу никад није била тако нужна као у оно време, кад је Србија била на по пута до своје политичне слободе. Вујић је пошао на пут из Пожаревца, Августа 1826. и пропутовао је целу данашњу Србију осем шест источних округа, који онда још нису били Србији при саједињени. Ни један доцнији путник осем г. Милићевића, није толико црква и манастира у кнежевини Србији видео колико Вујић; и ни у једној српској књизи, осим Милићевићеву „Кнежевину Србију“, нема толико говора о њима колико има у Вујићевом путопису. Он је на своме дугачком путу кроз Србију видео до 149 црква, о којима је и по

коју реч написао. Према оном што сам казао о Вујићу по себи ће се разумети, да је он поклањао подједнаке пажње и новим као и старим грађевинама, да, готово би смели рећи да му је милије било да спомене какву нову цркву или какву оправку кнез—Милошеву на старим црквама, него да се задржи на каквом лепом архитектонском облику из старих времена; њега мало више занимају старе мраморне задужбине од простих сељских плетара, којих више од половине има у оном броју цркава, што је он видео. Али не гледајући на ту реалистичну једностраност, не гледајући ни на то, што се Јоаким Вујић у архитектури ништа није разумевао, опет његовоме практичком погледу данашњи стручни испитиваоц вештина може пре бити благодаран, но по гдекојем од нових путника, који и више знају и лепше пишу.

За човека, који се у изучавању црквене архитектуре мора по несрећи ослањати само на причање путника, нужно је да дозна бар за неколико знакова, по којима ће моћи да оцени: којем времену и којем стилу припада грађевина као и ког је ступња вештине тако је што мора знати 1, каквог је главног плана грађевина (је ли Вазилика или је централна грађевина); 2, каква је основа; 3, која је врста свода у њој употребљена; 4, где пада терет кубета (ако га има), на главне зидове од цркве или на стубове или диреке (зидане); 5, каквог је карактера архитектонска орнаментика, нарочито орнаментика стубова (капитела и подножаја), фриза, консола и т. д. Што му је више таквих знакова саопштено, тим ће јасније моћи замислити описивану грађевину и умети боље о њој судити.

Вујић, у својим описима, бележи само, ако црква има кубета и колико их има; он дакле напомиње само каквог је главног плана црква. Вујићево путовање заслужује пажњу стручњака и самом својом старином; оних многих плетара, у којима су се молили Богу јунаци Карађорђевог и Милошевог времена, нестало је; нове су цркве од оног времена подизате и често на другим местима, а не онде где су биле старе, које је Вујић видео; онда су по гдекоје старе порушене цркве могле још бар главни свој облик показати путнику; онда су — а у овом је баш велика вредност путовања Вујићевог за историка вештине, све старе краљевске задужбине у кнежевини Србији биле ближе својем оригиналном облику, те се и у — на жалост — кратким и не научним његовим описима манастира може дознати за по какву особину на по где којим храмовима, какву је особину вандаличко незнање оних, који су доцније те храмове рестаурисали, срушило. Тако ће љубитељ старе српске вештине бити благодаран Вујићу за белешку, да јена главноме кубету лепе Каленићске цркве био у његово време „торончић“ са врстом, а с леве

и десне стране мањег кубета, што лежи над нартексом (припратом), била по једна „мала пирамида са украсима“, чега свега данас нема. Данас је и то мање кубе другчије него што је било у време његовог путовања. Његове белешке о цркви Ариљској, једном од најстаријих архитектонских споменика у Србији, имају своје вредности; он је први показао велику сродност основног плана Ариљске цркве са Жичком, из његовог се описа види, да је источни део жичке цркве био сасвим другчији од он ог какав је сад, после рестаурације те задужбине Стевана Првовенчаног. На сву прилику, по тим Вујићевим белешкама, поправили су изасланици ученог друштва основни план те цркве (види таблу у „Продромосу“), који је много ближе истини од плана Каницевог (Визан. спомен. у Србији). У Вујићевом путовању има спомена о гдекојим црквама, којих данас више нема, тако примера ради да наведем, он нам описује стару Београдску цркву, која је постојала онде где је сад саборна црква, и спомиње, да је њен гинекијон био изнад припрате и заграђен решеткама; он нам описује Слалачки манастир, који је сад до земље срушен, који је имао два кубета, и на сву прилику био сродне архитектуре са манастиром у Рајиновцу и т. д.

Исте године, када је Вујић ради описивања манастира и старина путовао по Србији, почео је Вук Караџић у својој „Даници“ печатати белешке о манастирима у ондашњој Србији, или бившем београдском пашалуку, које је пре тога на неколико година опет по препоруци и помоћу кнеза Милоша, походио. У првој свесци „Данице“ (од 1826) изишле су белешке о манастирима овчарским и кабларским: о Никољу, Јовању, Вазнесењу, Преображењу, Благовештењу, Тројици, Сретенију, Ваведуњу и о новој цркви, коју је кнез Милош подигао (1820) у Савинцу. За стручног испитиваоца старе вештине те белешке имају врло слабе вредности; у осталом Вук је пред тим белешкама означио, да му је главна намера да побележи старине, којих у црквама има, те према томе је исписивао натписе са зидова и пасаже из старих књига, какви исписи свакојако за старинара друге врсте имају важности, али не за археолога, који вештину зидања или живописа изучава. У погледу на начин, којим су ти манастири зидани, Вукове су белешке врло кратке. На пример за манастир *Никоље* вели Вук само ово: „Црквица мала без кубета“, за *Јовање*: „Зидине његове сведоче да су га градили цареви.“ „На црквеним вратима и око прозора стоји мајсторски изрезано и ишарано камење и бијели се као да је јуче сечено.“ (Ова белешка ипак вреди због тога, што се данас ти украси више не налазе). За *Преображење*: „Тако је стари зид ружан, као да су га сами калуђери градили.“

За *Благовештење*: „Црква је лепа и виша од свију осим Јовање. Има кубе, олтар доцније назидан.“

За *Тројину*, која је врло важна за српског археолога, јер износи неколике облике у својем плану, каквих само на двама трима најстаријим црквама у кнежевини Србији има, вели Вук: „лијеп манастир, има кубе, није молована. Зидан од сире врло лепо као од сира, особито из нутра. По црквеном зиду рекао би човек да није одавна грађена“ (sic); за *Ваведене* вели; „Има кубе и доле око цркве појас, а онако ружво зидана. Певнице нису истурене. Проскомидије засебне нема. Трапеза врло далеко од двери.“

Много веће вредности за испитаоца вештина имају дела ученога путника по Турској царевини, г. *Ами Бујее*. За изучавање историје и живота балканских народа, у многоме погледу његова научна књига „*La Turquie d'Europe*“ (печатана 1840) може и данас служити за путовању, па и вештак или старинар, који испитује архитектонске средњевековне споменике, наћи ће у том делу доста занимљивих белешака, тим пре, што су многе цркве старе после тог времена поправљене и рестауриране. У кнежевини Србији до времена његовога путовања само је један и то незнатнији манастир рестауриран, манастир Вујан, 1808 (и Савинац 1820 ?) Крушевачка црква није радила и показивала је још своје старе особине. Жича је била у развалинама, али са својим неким особинама, које су доцније отпале. Студеница је имала своју стару куполу, која је доцније новом замењена и т. д. И Ами Бује не описује манастире онако, како би се од стручнога архитекта могло изискивати; он више, а по где готово искључиво, поклања пажњу спољним архитектонским приликама грађевине, али је на срећу, баш при опису најважнијих цркава, Жичке и Крушевачке, које су од доцније оправке највише страдале, доста детаљан, те човек по његовим белешкама може склопити доста истиниту слику о тим грађевинама, какве су пре биле. С те стране дакле, стари учени путник може бити од велике користи. У II и III свесци књиге: „*La Turquie d'Europe*“ спомиње Ами Бује готово све манастире у кнежевини Србији и другим крајевима српским турске царевине (Босни, Херцеговини, Старој Србији и Црној Гори). По гдекоја, негда славним а сад срушеним манастирима, он тражи и белези место где су били, н. пр. манастиру Милешеву, којем открива траг близу Пријепола на једном брегу, где је сад замак порушен Хисарџи. Од врло знамените, јер ће бити, колико нам је из живота Немањина познато, најстарија Немањина црква, од цркве Немањине св. Николе он је нашао развалине у Кончулима на Морави. Веће пажње поклања француски путник овим црквама: Св. Петци у Призрену, врло лепој и знаменитој цркви Душановој, која је сада цамија. За њу вели, да је на северној обали Бистрице, зидана у слојевима од сире и цигље, да јој је основа грчки крст, да је пренагомилана деловима утуреним и истуреним са страна — да јој је

кубе полигоно, да има више капела на свод и најпосле, да је око врата и око прозора украшена рељефним резотинама у камену.

Као што рекох особите вредности су му белешке о крушевачкој цркви. У Каницевим Визан. споменицима по Србији, налази се план те цркве каква је сад, она је оправљена и окречена. 1840 год. имала је ових ствари на себи, којих сада нема, или се не виде: На зидовима су се видели лепо слојеви од камена и цигље, како се налази махом на старим црквама. На порталу су била два полукружна венца, као што се и сад види, али је онај прозор одмах више врата био онако исто округао као и онај више њега, и покривен изрезаним каменом. На врх портала била су два орла од камена (*Deux aigles surmontant le portal*). Под тим се не може разумети да путник мисли оног двоглавог орла у полукружној лучини над јужним вратима препрате. Било је још особито карактеристичких Византијских шара у камену око портала и око прозора, што је све уништено при оправци 1843 године.

У Ами Бујевом опису Жичке цркве наћи ће се спомена о проскомидији и ђаконику с леве и десне стране олтара; видеће се да олтарска апсида није била онаква, каква је сад на обновљеној цркви, то јест од једног полукружног лука, него да се кор свршавао у три полукружне апсиде, од којих је била најдубља она у средини, па је и она сама истурала на поље малу испуцаност; наћи ће се даље, да се полигона, стара купола дизала на три степенице (градине) изнад крова, и да су прозори њени били ођивни; данас тих градина нема и прозори су другчији; Друга два мања кубета била су у свему слична великоме, нису била округла као данас. Око главних врата (западних) која излазе у последњу припрату (дворану, која сад нема крова), било је многих резотина у камену, чега данас нема; прозори на цркви показивали су лепо вештачку израду, и на дну крста била су два прозора на лукове са стубом у средини. Овде као узгред могу додати, да се у Ђетопису од 1828 год. налази једна белешка о овоме манастиру од Давидовића, ондашњег кнежевог секретара, који је ту цркву видео још 1822 год.; та белешка и ако скроз не научно написана, може бити стручном археологу у по нечем поучљива. Тако измеђ осталог из ње се види, да је црква жичка била зидана у слојевима од сире и цигље, да је у певницама било шест прозора, на сву прилику по један у певници али са три лука.

Као те белешке о Жичи моћи ће археологу бити поучливи Ами Бујеви описи Враћевшнице, Дечана и Студеничке велике цркве. Ами Бује, судећи по једнаком фризу на Студеничкој и Враћевшничкој цркви, сложеном из полукружних и хоризонталних линија, мисли да су те две грађевине из једнога времена.

После Ами Бујеа морали би смо прескочити пуних двадесет година да сретнемо једног другог ученог путника, који нам је дао доста занимљивих бележака о старим српским црквама на Балкану; ја мислим на Гиљфердинга, и његов код нас познати и цењени путник — „Појздга по Герцеговинѣ Босниј и старој Србији“; али бар из пијетета према нашем вредном старијем вештаку, Аврамовићу, не треба прећутати и неке његове покушаје на пољу испитивања манастира и манастирских старина. У архиви министарства просвете и црквених дела налази се један кнежевски указ од 1846 год. којим се Аврамовићу одређује државна помоћ да путује по манастирима, а у народњем музеју има један кратак вештаков извештај о првој његовој екскурзији. Као што се из тог првог извештаја види, намера је била да се сви знатнији манастири у кнежевини Србији походе и то више пута; али је, као што изгледа, остало на том почетку, и Аврамовић није више предузимао тај посао. На том путу 1846 год. бавио је се Аврамовић свега шестнаест дана, и то у месецу септембру кад је време било већ неударно за цртање у мрачним црквама, и посетио је Манасију и Раваницу; по повратку предао је уз писмени извештај ове радове: 1 Нацрт патоса у припрати цркве Манасије, који је врло лепо био састављен а la mosaik из мраморних плоча различне боје. Том приликом Аврамовић је умесно приметно, да је морао бити још лепши под у самој цркви, кад је у припрати тако леп. Нацрт је израђен оловницом. 2 Основни план цркве у Манасији израђен оловницом. 3 изглед цркве Раванице са јужне њене стране (оловницом), 4 основни план разрушеног манастирића св. Тројице, за који се прича да је био зидан тридесет година пре велике цркве у Манасији (та развалина је на Ресави $\frac{3}{4}$ сахата више Манасије). 5 Нацрт спољњег изгледа манастира св. Тројице са источне стране. 6 Основни план порушене црквице св. Златоустог. 7 Нацрт кнез Лазарева трапезарије у Раваници.

Ови скромни послови нашег знатног вештака још нису публиковани, а после радова Каницевих и г.г. Валтровића и Милутиновића, много не вреде осем оног нацрта од патоса у припрати Манасије, ког неби требало заборавити у његовој мапи у музеју београдском. Ни у једној другој старој цркви у кнежевини Србији не налази се тако вештачког патоса, какав је био у Манасији; и данас се виде остаци од њега, али га данас већ човек не може снимити тачно, као што је то могао учинити Аврамовић у његово време. Аврамовић и ако по занату сликар, био је први, који је почео прецртавати дела старе зидарске вештине, и ми данас само жалити можемо, што није продужио тај посао, који би био од велике научне вредности.

Учени Рус, Гиљфердинг, ког је смрт врло рано отргла пространим и озбиљним студијама славени-

стичким, пропутовао је по Босни, Херцеговини и Старој Србији 1857 год., и у његовим путничким бележкама¹⁾ налази се доста материјала за српског археолога. Херцеговина и Босна немају врло старих архитектонских споменика; манастири у тим крајевима, изузев *Милешев*, већином су подизати у време турског господства, али и подекоји од оних може примамити старинара, ако ни због чега другог оно да му покаже српску вештину у њеноме упатку. У том погледу вредно би било походити манастире на реци Лиму и Тари. Манастир *Житомислички*, четири часа од Мостара под Врхолом, који је зидан 1585 године. Црква Арх. Михаила и Гаврила у Сарајеву, која је у XVII веку горела и рестаурирана. Развалине старог манастира Тврдоша близу Требиња, за који традиција (по Дучићу) вели да је врло стар; а особито манастир Пивски, који је највећи и најлепши у свој Херцеговини, сазидан од црвенкастог тврдог камена (1604—1606), могли би стручноме вештаку показати по коју карактеристичку и за историју српске архитектонске вештине важну особину. Но од много већег су значења грађевински остаци у Старој Србији. У тим крајевима стари српски живот — као што је познато, највише се био развио, па је и највише и најлепших споменика оставио. У старој Србији остаци из прошлости толико се истичу над знацима савременог живота, да се може рећи: да је то земља створена за српског археолога; али на жалост, ти за нас толико важни и занимљиви крајеви, српским путницима су до дан данашњи затворени. И оно мало, које је жеља повукла у Стару Србију, имали су да се боре са нечувеним тешкоћама и често, да нам са опасношћу свог живота искупе по који скромни извештај о споменицима из царскога времена српског, док је странцима вазда и угодније било путовати по тим крајевима и лакше прићи споменицима вредним описа. За то се историк и археолог, у погледу на споменике у Старој Србији, мора највише ослањати на стране путнике, и између тих, никоме не може толико благодаран бити, колико Гиљфердингу. У неком погледу он се може назвати откриваоцем непознатих споменика српских. Он нам је први показао, где је она стара црква св. Петра и Павла, у којој се Немања 1143 прекрстио у православу веру, која је сад најстарији споменик српске архитектуре. Црква та налази се близу Новог Пазара. Он нам је описао бањски манастир на брегу Борју, између Лима и Увца, где је Урош I (1270) подигао цркву св. Николи. Налазе се те развалине близу Нове Вароши. Он нам је први описао опширно развалине манастира Милешевског, задужбине краља Владислава, сина Стевана Првовенчаног, које су толико сачуване, да по њима можемо у памети склопити доста тачну

¹⁾ Појезака по Герцеговиње, Босни и Старој Србији.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

слику задужбине, каква је била пре њеног разрушења 1782 год. Но ја ћу овде детаљније извести његове белешке о неколиким старим црквама у Старој Србији, које историчком важношћу и вештином уложеном у њихово грађење, најпре привлаче пажњу археолога. Приметити само треба, да ће стручан археолог вазда колико благодаран бити рускоме путнику за његове детаљне описе старина, толико жалити што у тим описима нема никакве научне методе, каква нигде није толико потребна као при описима грађевина, али нетреба заборавити ни то, да учени путник и сам жали, што није више посвећен у вештине и што се не налази стручног вештака, који ће лепше разумети оне споменике које он описује, боље умети оценити њихову важност, и публиковати их у верним снимцима. „Отчега — вели он — путешественики все ездятъ по торнымъ дорогамъ описывая мѣстности, давно извѣстныя и снимая виды уже сто разъ перенесенныя на бумагу? Отчега никто изъ художниковъ еще не взглянулъ въ Славянскія земли Турцій?“ Скромно признање Гиљфердингово његове нестручности, изискује само поштовање и даје више цене његовим белешкама.

Ни једној старој задужбини није Гиљфердинг поклонио толико пажње, колико Дечанима и патријаршијској цркви у Пећи.

Занста је задужбина Душанова оца у сваком погледу најсјајније дело старе црквене архитектонске вештине, и сваки извештај о њој мора бити занимљив. Највећи луксуз вештине и најузвишенија мисао сједињене су и том делу Которанина Вида, које је на велику срећу до данас скоро у својој првобитној форми одржато. Ја бих желео, вели Гиљфердинг, да какав вештак посети тај храм, — он би — уверен сам — потврдио моје убеђење, да је тај храм једно од најсавршенијих дела византијске архитектуре. „Кад уђете у ту цркву вама овлада неко свечано осећање; ви у њој постајете спокојни и весели, али та веселост има нешто узвишеног“ (р. 129). О Дечанској цркви ми имамо још из одавна детаљан и тачан опис од архимандрита Гедеона Јуришића. У оскудици вештачких описа и снимака, „Дечански првенац“ (печатан 1852 год.) је љубитељу старе вештине добродошла књижица. Гиљфердингове белешке о тој цркви, и ако краће, могу служити као допуна опису од Гедеона Јуришића.

Црква Дечанског манастира зидана је 1335 год. основа јој је грчки крст; врло је великих и високих размера. Има округлу високу куполу над пресеком крста. Зидови од цркве споља покривени су плочама од белог, црвенкастог и сурог мрамора и то у слојевима, тако, да најпре иде ред плоча од белог мрамора, па за њим ред од црвенкастог, па за овим опет ред сурог и т. д. Ти слојеви су постепено ужи и ужи, т.

ј. слој доћи од белог мрамора најшири је па онај над њим од црвенкастог нешто ужи, па трећи још ужији; па кад одпочне опет бели слој он је опет најширији од оних што изнад њега долазе. Источни део цркве има пет полукружних апсида од којих је средња, олтарна, најиспунченија, а до ње са обе стране приљубљују се апсиде од параклиса св. Николе и Димитрија и од проскомидије и ђаконикона.

На великој олтарној апсиди налази се повелики полукружни прозор, који је изванредном лепотом скулптурних радова, уложених у његов украс, изазивао увек највеће дивљење у путника. Сви прозори и оковратници на тој дивној задужбини Стевана Дечанског, показују луксуз и укусу каменорештва, али тај прозор на крајњем истоку храма, може служити најбољим примером те вештине (скулптуре) на Дечанима. Над тим прозором искаче стреја са оловним кровом, она се ослања на два осмоуголна мраморна стубића у јонском стилу, који опет стоје на грбима два погурена човека (каријатиде). Под стрехом а одмах над средином прозорног лука изрезана је из мрамора човечија глава, која испушта из уста две винове лозе. Те лозе вију се око крајева док се доле испод прозора не сретну и не исплету. У листовима те лозе изрезане су птице и фантастичке животиње. Тај је прозор од једног лука, а сви други на цркви начињени су од два окна на лук, које по средини деле мраморни стубић. Осим прозора над западним порталом, који је подељен са два стуба. У кубету има осам таквих прозора са по два окна, и кроз њих пада велика светлост у храм, већа но што се налази и у којој старој српској цркви. Врата се налазе троја и то на западној, северној и јужној страни прицрате, и сва су са урезаним, испушченим и удубљеним луковима, аранжованим у хармоничном и перспективном угуривању у храм, и сви ти лукови леже на стубовима, који изгледају, кад их човек мало од подаље испред врата гледа, као згурана у близу алеја од стабала. Разне укусне и вештачке резотине красе сваки од отих пупчатих лукова изнад улаза у храм. Докле су у главном плану сви прозори међу собом слични а тако исто и сва врата међу собом, дотле су сваки прозор и свака врата у детаљима скулптурним самостална, засебна вештачка дела, онако исто као и у Каленићском манастиру. Гедеон описује овако западна врата којима је вештак највише труда поклонио. „Шестостубни довратници ових врата начињени су од белог и шареног мрамора. Два средња стуба ових довратника вештачки су израђена, један, од једног шуха дебљине четвороуголни, покривен је виновом лозом, која се савија под тешким гроњем, у лози се виде птице изрезане. Остали су стубови четвороуголни и без украса. Врхови ових довратника украшени су саксијама и цвећем (капитом). На врху ових с једне

и друге стране, као из зида извучен је од белог мрамора по један — два шуха у величини — лав; оба су у целој природи извајани. На овим довратницима утврђен је више врата фат и по висок шестосводни свод, овај је лепше од довратника украшен. Најгорњи је од обичног црквеног зида више од једног шуха извучен. Сви сводници овог свода, осим једног, украшени су скулптуром; горњи је увијен лозом и лишћем, у ком се виде птице и друкчије животиње; испод њега је други прост. Трећи је увијен. По четвртог су извијене гране са цветовима; на сред њега (на висини лука) изрезан је анђео а до њега са обе стране по једна птица. Пети је художествено изжљебљен; шести, танко увијен“ и т. д. Припрата је 40 корачаји дугачка а 50 широка. Сводови припрате ослањају се на четири лака, врло лепа осмоуголна стуба. Пиједестали средња два стуба, украшени су на угловима, животињским главама. Над капителима, у прва два стуба налазе се по четири лава, а у друга два по четири орла са раширеним крилима. Над сводом припрате налази се Гинекијон.

Широка врата, што воде из припрате у главну цркву, украшена су сложеним стубовима (дељкастим) и једним засебним из мрамора од различне боје. У њиховим пиједесталима изрезани су лавови, а над капителима, орлови.

Од врата припрате до олтара има 50 корачаји а од олтара до крајње тачке у испуљености олтарске апсиде 30 корака. Ширина цркве је 70 корака. Кубе се ослања на четири дирека (зидана стуба) које скопчавачу лукови (аркаде), али се терет кубета пренаша још и на четири мраморна осмоугона стуба, који су постављени у средини између сваког дирека и зида од цркве.

Црква је унутра обложена белим мрамором; капелице (св. Димит. и Богородице) су из цркве затворене само ниском мраморном преградом, тако, да се из средине цркве испод кубета види усва три олтара, (у главни и од две капелице.)

Један натпис у тој цркви вели, да је протомајстор храму био Виде, мали брат (Францискански калуђер) из Котора, а други једен хоће да каже, да је ова црква у време Косовских бојева порушена била и да ју је царица Милица обновила. Но не треба баш буквално тумачити тај други надпис и веровати, да су Дечани били јако порушени. Оправке Миличине мора да су биле врло незнатне, да нису никако задрале у суштину грађевине. Јер и црква са својим укупним изгледом и са својим детаљима припада веку Дечанског а не Лазара.

После Дечана ни једна црквена грађевина у Старој Србији не примамљује путника толико, колико патријаршијска црква у Пећи, и то не својом вештином колико својом историјском страном; али пећска црква

и ако у вештини много ниже стоји не само од Дечана, него и од по гдекојих других старих цркава у Старој Србији н. пр. Ђурђевих Стубова, и Грачанице, опет има неколико карактеристичних црта врло занимљивих за историка вештине, а и то не треба заборавити, да је она неколико пута још у XVI и XVII веку поправљана и да су у тим приликама по гдекоје старе особине уништене, и да нам она у садањем облику своје, нарочито у погледу на спољни изглед показује знаке оног времена, кад је турска сила пала на Србију, и кад је српска вештина наступила у последњу своју фазу, фазу опадања. Пећску цркву зидао је ученик св. Саве други српски архијепископ, Арсеније, у XIII веку. Храм је четвороугон са врло малим излазима крајева од крста. Она има четири дела: 1) велику припрату. 2) Велику средњу цркву у славу Вазнесења. 3) Јужни параклис, ваведње Богородично и 4) северни параклис св. Димитрија. Свака од ове три цркве има по једно доста ниско а пошироко кубе и то над олтаром. Нискоћа сједињена са ширином у тим куполама пробуђује у човеку неко осећање тежине, кад их споља од цркве гледа, али унутра у храму она дају лепог сјекта обилном светлоћом, што просињу свака са својих осам великих прозора.

Припрата заузима ширину све три цркве, главне и оних побочних. Оних је широка 84 корака а дугачка 30. Ако је веровати натпису једном, та припрата је подигнута 1562 год. Њен унакрсни свод лежи на три осмоугона стуба од белог мрамора и три зидана стуба (дирека). Вредно је овом приликом споменути, да се у прозорима северног и јужног кубета (на параклисима) налази стакло од различне боје, од чега има трага још само у једној или у две старе српске цркве. Изгледа, да је само у већим црквеним грађевинама употребљавато бојадисано стакло, да би светлост што долази кроз прозоре кубета имала нешто чаробног у цркви, а у мањим храмовима обично су прозори у кубету у старо доба били покривени избушеним мраморним плочама, од каквих су гг. Валтровић и Милутиновић нашли трагове и у гдекојим старим црквама у кнежевини Србији. Још и то морам споменути, да се из побочних параклиса улазило у главну, средњу цркву кроз пробијена врата.

Како су Гиљфердингови описи Дечана и Патријаршијске цркве важни за вештака и археолога, тако су му важне и његове белешке о неколиким развалинама од старих знаменитих цркава. И ако су те белешке кратке, оне много вреде за то, што није лако свакоме приближити се тим архитектонским споменицима. Из његових бележака може се видети, да су остаци *Ђурђевих Стубова* још у велико сачувани. Та знаменита и једна од најстаријих Немањиних цркава, коју је краљ Драгутин обновио, била је подигнута на крстообразној основи; подељена је била на три одељења; главну цркву и

једну припрату и олтар. Из припрате ишло се у цркву кроз аркаду. Та особина је сад позната још само на једној старој порушеној цркви. Испред припрате баш уз зид прилепљена је била велика кула, испод које се кроз врата на свод — као и на жичкој, цркви улазило у храм. Црква је била изнутра молована, и данас се још виде слике од светаца на зидовима. По сачуваним остатцима тог храма, могао би вешт архитекта још снимити план храма, какав је некад био.

Предео око Новог Пазара има особито интереса за српског археолога. Ту има неколико порушених цркава, за које се по гдекоје лепе традиције вежу. Тамо су развалине од цркве Реље „Крилатога“ са очуваним још лепим живописом. Тамо се још виде развалине од високих кула знатног града Јелеча. Али су најзнатнији остаци у том крају, остаци манастира у *Сопоћанима*. План цркве Сопоћанске исти је као и у Бурђевим Стубовима; али је црква била много већих размера и боље је сачувана од Бурђевих Стубова. Кула, кроз коју се улазило у храм, готово је неповређена и купола је сачувана, осем крова. Удазак је испод куле, као и у Бурђевих Стубова и у Жиче. Има припрату, из које се улази у главну цркву кроз аркадисан зид; прозори су мали, и обложени су они и врата у наоколо мраморним плочама. Црква је изнутра живописана.

За човека, који је читајући српску историју, научио се да високо цени књижевни и дипломатски рад архиепископа бањскога, Данила, биће вазда пријатно да дозна, у каквом се стању налази његова епископална црква, којој је сам на сву прилику план цртао и градио трошњом великога краља Милутина. Не далеко од вароши Митровице, налази се градић Бањска, у који Турци 1855 год. врло нерадо пустише Гиљфердинга да размотри ствари каквих има. Унутра у том граду, на источном неговом углу, стојале су онда још развалине једне прекрасне и простране цркве, која и у рушевини показивала луксуз вештине и лакоћу стила. То су остаци чувене Милутинове цркве. Она је подигнута на крстачној основи са малим апсидама на три краја краја од крста. Она је (осем припрате) била дугачка 39 лаката а 26 широка. Купола се цела скоро одржала, али су срушени стубови и аркаде, на које је свој терет наслањала. Срушен је и олтар а тако исто и припрате. Зидови с' поља показују да су били обложени белом и црвеним мрамором, а изнутра обојени у фреску.

Ами Бује у својем спомињатом делу, погодио је где се налазе развалине знамените *Милешевске* цркве, задужбине српског краља Владислава, али није погодио баш саме развалине, које су још одржане тако, да би вештач могао сложити на хартији план целе грађевине. Као што је напред речено, храм Милешевски пуст је и срушен још од 1782. Данас се

виде зидови цели без крова. Црква је била дугачка 47 аршина а широка 12. Имала је два кубета, од којих су сачувани још само доњи делови, и нешто од сводова на којим су лежала. Припрате је била одељена од цркве зидом, и из ње се кроз свод улазило у цркву. Два таква попречна зида пробијена у аркаде делила су саму цркву на одељке и служили као потпором целој грађевини. Народ прича, да је у цркви било и четири мраморна стуба, којих сада нема. Зидови цркве и споља били су моловани у фреску, као и изнутра.

Из исте потребе, рад које је Милешевска црква изпреграђена била зидовима пробијеним у аркаде, подигнуте су биле аркаде попречне али само са већим укусом и у једној другој цркви, која је грађена много позније од Милешевске. Она је знатна и тим, што се за њу веже она народна традиција о смрти нејаког Уроша, којој у последње време наши вредни критичари, Руварац и Ковачевић, подвукше веру. Ја мислим на манастир Успенија пресв. Богородице на речици, Језерској близу Неродимља. Као што народна прича хоће, у близини те цркве погинуо је Душанов син и ту је мртав донесен и сахрањен.

Зидови од ове цркве још су доста цели, али су одпале мраморне плоче, којима је била обложена. И кубе је доста страдало. Оно није лежало на стубовима. Црква је (са припратом) подељена са три попречне аркаде од три лука, али тако да је на свакој средњи лук био много већи од два са стране. Те особине налазимо и на Милешевској цркви, али овде те попречне аркаде служе не само потреби него и вештини.

Поред ових споменутих, више или мање сачуваних, развалина од старих цркава, вредно би било за художника да види и остатке од *Коришког манастира*, ког је Душан подигао на једном стрмом окомку у Шар планини. Због стрмог земљишта та црква подигнута је била на високим аркадама. Од цркве — на жалост, није ништа очувано, али су аркаде још сачуване и уливају данашњем путнику дивљење, смелости старих српских неимара.

Гиљфердинг је на својем путовању по Старој Србији видео и Свету Петку призренску, која је као што сам напред казао, данас цамија, али је та знаменита црква детаљније описана код Ами Бујеа (види напред). Гиљфердинг спомиње само једну особину у тој цркви, а то је, да је она имала гинекијон издигнут над сводом припрате, као што је и у Дечанима. Исто су му тако скомрачне белешке и о Грачаници код Приштине, централног места старе Липљанске епископије. Али код једног другог научног путника имамо важније белешке о тој цркви, коју је зидао Стеван Урош II. (Милутин) 1332 године. Тај путник је Хан.

Г. Хан, бивши пр. кр. аустријски консул за источну Грчку, путовао је под јесен 1858 год. од

Београда у Солун. Његове путне белешке издала је бечка академија наука 1861 год. под именом „Reise von Belgrad nach Salonik.“ Те белешке познате су код нас и јако цењене нарочито у нашим официјерским круговима. Хан је путовао ради исправака неколиких географских погрешака на картама Балканског полуострва, и да топографски испита земљиште, куда би железничка пруга најудесније могла везати Солун и исток са западним европским земљама. Према том њему је и цел и правац пута напред одређен, али се међу његовим белешкама налази по која, за какву ће му и љубитељ старе вештине морати бити захвалан. Како је учени путник при посматрању архитектонских старина *знао* које су главне особине стила; те је њих бележио, то човек може жалити, што из таквог пера нема извештаја и о другим којим делима старе вештине у српским земљама.

За српског историка вештине и вештака биће особито занимљиве Ханове белешке о цркви Немањиној у Куршумлији, о св. Прохору код Враће и о Грачаничкој цркви. Пре кратког времена беше се говорило у новинама о рестаурацији и званредне *куршумлијске цркве*, од које су главни зидови још доста добро очувани, и беше склопљен нарочити одбор од тамошњих грађана, који ће се бринути око тог посла, којем је одбору упутио г. проф. Валтровић једну јавну посланицу (печатану у „Виделу“), у којој је изложио важност куршумлијске старе цркве за науку, и начин на који би се она могла обновити, па да се не убију њене архитектонске особине, и она првобитна неимарова мисао, којој је цела грађевина давала израза. Та је црква у чистом византијском стилу. На уласку у цркву постојала су до пре 20 година два висока четвороугона торња, измеђ којих се испод свода ишло у нартеке (припрату). Један од ова два торња стоји још и данас, а другог више нема. 1861 год. још се видео свод над припратом, ког такође сад нема. Црква је дугачка 18 корака у квадрату. Над средином њеном уздиже се кубе, које је у време Хановог путовања много боље било сачувано него данас. По данашњем стању те грађевине не види се како су били изведени источни делови њени (олтарске апсиде), али би се и то могло дознати кад би се откопавањем рушевине познале основне линије темеља на тој (источној) страни.

Док је та стара Немањина црква у југо-источним крајевима наше отаџбине јако цењена због своје лепоте и вештачке израде, дотле је св. Прохор на близу и на далеко славан својом светином. За археолога може бити занимљив само прост али необичан план те цркве. Она лежи на левој обали Пчиње и малих је размера. Једна четвороугона кула, од исте ширине које је црква, прилепљена је уз саму цркву.

На горњем њеном спрату налази се капела, у коју се долази из цркве по дрвеним степеницама.

Од старих црква које је Хан видео, најзнатија је *Грачаничка*. То је једна од најинтересантнијих архитектонских споменика из времена Милутиновог, а може бити и најлепши од многих других задужбина, које је тај велики српски владаоц поградио, и на срећу очуван је до данас у својем првобитном облику. И грачаничка црква зидана је у чистом византијском стилу какав се развио на истоку, нарочито после Јустинијанова времена. Она има крстачку основу, дугачка је 60 а широка 40 корака. У својем општем плану она има ориџиналних црта, каквих не налазимо ни на једној другој старој, српској цркви. Кад је човек гледа ма с које стране с поља, распознаје на њој три дела подигнута једно над другим. Доњи део на једној страни (фронту) састоји се из три полукружна свода, више којег диже се други део грађевине од четири ођивна (угласта) лука, а од ових састављена горе четвороугона површина носи главну куполу, која је трећи део грађевине. На угловима, што постају на саставцима доњих споредних лукова (на првом делу) подижу се четири мања кубета, која су по укусу многих путника сувише изолована и без хармоничне везе са основном од главне куполе. Унутрашњи изглед грачаничке цркве пада у очи несразмерном висином отвесних стубова (дирека, *зиданих* стубова) од четири главна лука. према којој су висини размере главне куполе врло мале. У остаоом ти уски лукови и дугачки, тањи стубови, рађају у посматраоца неко осећање лакости и деликатности целе конструкције. Припрата је много нижа од главне цркве и зидана је много доцније (1571 год.) и то циглом, докле је главна црква зидана у слојевима од камена и цигле, тако, да слојеви од белог камена иду око прозора и врата. Прозори су према величини грађевине мали, тако да унутрашњост није довољно осветљена. Још можемо додати, да се терет од два горња дела грађевине изнутра ослања на два велика зидана стуба, која су нешто несразмерно приближена западу и спојена аркадом, и на шест мањих зид. стубова распоређених на близу један до другог и то по три на свакој страни (Гилфердинг). Ретко која стара црква има својим спољним обликом тако лепог ефекта на гледаоца као црква грачаничка, особито кад је путник из веће даљине посматра. Својом висином, својим елегантним размером и својим лаким и витким кубетима, она рађа осећање деликатне импозантности какво човек не осећа кад друге старе грађевине посматра; и доиста изгледа као да је немару грачаничке цркве баш и намера била да му дело с'поља чини великог ефекта, јер се јасно види да се унутрашњост цркве у многоме погледу жртвује спољњем утиску, и ефекат, ког би требало тражити од унутрашњег распореда цркве, подчињен

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

WWW.UNILIB.RS

је ефекту спољности. Сви путници, које је Грачаница опчарала кад су ушли у њу, осећали су се стешњени, и једва да им је виткост и лакоћа стубова на којим велико кубе лежи одузимала нешто од терета, ког им је оскудица довољне светлости и уског распореда натурала на расположење.

После Ханове важне књиге, наћи ће може бити српски археолог коју занимљиву белешку и у путопису пријатељица јужних Словена, гђица Ербијеве и Макенсијеве. Оне су пропутовале кроз по гдекоје најинтересантније српске пределе 1863 године, и походе биле су између осталих и ове храмове: Грачаницу, Дечане, Сопотане, Пећску цркву и цркву св. Петке у Призрену, али су на жалост њихове белешке сувише кратке и површне. Једва ће се у делу „Путовања по слов. земљама у Турској“ наћи неколико естетичких оцена старог срп. живописа (види њихово резновање о вел. Христовом лицу у глав. кубету Грачаничке цркве), каквих се не налази код Гилфердинга, али и у оцењивању сликарства реко бих да нису врло веште и да им оскудева знање историјског развића те вештине.

Путовање г. Милоша Милојевића по Старој или како он зове, по *правој* Србији може бити археологу од много веће користи од путовања Макезијеве и Ербијеве. Г-дин Милојевић је путовао, подмогнут од српског ученог друштва, у Стару Србију 1870 год. и права цел његовом путу била је: да побележи некоје свадбене обичаје Мијака у округу дибарском, али он није хтео пропустити ту прилику да бележи све оно што човека, ма које струке, може занимати а нарочито да бележи и описе остатке из старог српск. живота, међу којима највидније место заузимају старе црквене грађевине. Као плод његових многих путних бележака изашле су до сад три свеске „пута по делу праве (старе) Србије“, и писац обећава још до 7 таквих свезака. Прву и другу свеску тог великог дела издало је српско учено друштво, а трећу (1877) издао је путник о својем трошку.

Кад човек погледа на велики научни материјал у тим Милојевићевим књигама, кад помисли на велике тежбе и пожртвовања патриотичног путника *по днета* на путу кроз оне пределе, који ће вагда остати Србину врло интересантни а у које није лако и свакоме ући, мора јако закалати што у белешкама Милојевићевим нема мало бољег реда, што му писање није дешше и, ово је најважније, што му се при читању његова путописа намеће неко неповерење наспрам путника и његових бележака. Ја не могу пристати уз оне људе који г. Милојевићу бацају прекор хотимичног фалсификовања и радо бих увек бранио тог честитог патриоту од тако ниских подметања, него држим, да се непоузданост његових бележака може друкчије објаснити. Код г. Милојевића је, рекао бих, патриотичко осе-

ћање дотле развијено, да је на штету хладном суђењу; како је потребно свакоме научном раднику, и због тога у његовим описима мале и незнатне ствари из старог српског живота изилазе тако увеличане, да се људи, навикнути да хладније и научније суде о старим вековима, с' неповерењем заустављају, али ће (у колико се тиче његовог путописа) читаоц моћи увек кад г. Милојевић описује ствар, коју је сам видео; испод патриотизмом надуваних фраза и бомбастичног описа, распознати ствар онакву каква је донста. Њу Милојевић није измислио; то је једно. Али на жалост има једна друга околност, која још више спажи непоузданост путничких бележака Милојевићевих. Г. Милојевић у својем путопису не описује само оно што је сам видео, него меша са својим личним обсервацијама приче и извештаје других људи, и то махом људи, који су дубоко испод оног нивоа разумности на ком је сам г. Милојевић, и који немају онолико ни знања археолошког ни осећања уметничког, колико је нужно за оцењивања и описивања старих споменика.

Тако је лако било, да се по гдекоје незнатне развалине од какве црквине учине неученом коресподенту г. Милојевићевом, да су остаци каквих „великих грађевина“, па те велике грађевине, оплођене патриотичким осећањем самога г. Милојевића, постану *сјајне палате или величанствене* задужбине српских краљева. Тако су коресподенти г. Милојевића из незнања могли, може бити и они по чувењу, говорити својем пријатељу о многим и многим развалинама и уметничким остацима, какве ни један други путник видео није. Због свега тога човек мора бити врло обазрив при читању Милојевићевих путописа; трудити се (јер је и то доста потешко) да у његовоме писању разпозна оно, што он пише по својем властитом виђењу а шта по извештајима других, те да се на оно прво ослони а ово друго да одбаци на страну, ако нема потврде ни своје друге верније стране.

Усвојивши сву потребну скептичност, археолог ће још доста, врло занимљивог материјала наћи у „путу по делу праве Србије“ од Милојевића, и што ми је нарочито мило да споменем, при описима старих грађевина, које је Милојевић сам видео, он зна боље но многи други путник, на што нарочито треба обратити пажњу и какве су белешке стручњаку најпотребније. Од многих старих цркава о којима има говора у Милојевићевом путопису, ја држим да се читаоц може с' поуздањем ослонити на детаљне описа ових цркава:

1) Манастира *Љубостина* у кнеж, Србији. То је једна од најлепших цркава Лазаревог доба; задужбина кнегиње Милице.

2) *Жича*. Традиција, коју Милојевић наводи, да је било на жичкој цркви некад 12 кубета, да су они параклиси и скривнице поред олтара, којих сад

нема, имали своја кубета, заслужује озбиљну пажњу стручњака.

3) *Студенице* (детаљно описана у I. 94 исљ.).

4) *Грачанице*. При опису ове цркве г. Милојевић је врло детаљан (I 154—159) и приложио је уз II-гу свеску свога путописа два цртежа: општи изглед цркве и основни њен план; ти цртежи и ако нису вештачки израђени, могу боље упознати човека са знаменитом Милутиновом задужбином, но и детаљно описивање без икаквих цртежа. По Милојевићевом цртежу основног плана грачаничке цркве види се, да се она свршује на источној страни у три полигоне апсиде, и то једну средњу — олтарску, и две са стране од олтара — од параклиса св. Богородице и св. Јована, а не у три полукружне апсиде, како би се по опису у књизи његовој могло закључивати (I 158).

5. Цркве св. *Стевана*, ниже Митровице, близу ушћа Барањске реке у Ситницу. Та је црква у развалини, али би се лако могла рестаурисати. Она је крстачке основе; дугачка је 60 а широка 30 стопа; имала је на пречази крста (основи) велико кубе и била је с поља обложена црвеним мраморним плочама.

6. Манастира *Девичког* (Детаљан опис у II. 145 исљ.) Црква тог манастира, чувеног због многих старих рукописа нађених у њему, подигнута је, као што гласи један натпис, у време владања Бурђа Смедеревца. У основном плану је крстачна; има једну припрату, а на пречази крста велико кубе; унутра, у цркви, врло је тамно и загушљиво. Уз припрату — на западној страни — прилепљен је један тороњ од три спрата, који, је по мишљењу г. Милојевића, из доцнијег времена. Црква је зидана у слојевима од камена и цигље.

7. *Патријаршијске цркве* у Пећи (II. 195 исљед.) Господин Милојевић је обећао да ће уз III свеску свога путописа додати план те знамените цркве, али није испунио своје обећање. Ваљда ће којој доцнијој свесци додати и план. Код њега налазимо означене мере ширине и дужине главне цркве и параклиса. Цео храм састоји се из пет делова: 1). Са јужне стране 3 ½ хвата широк трем, који је дугачак, рачунајући до цркве св. Николе на источном његовом крају, 17 ½ хвата. 2). Уз тај трем стоји црква св. Богородице (параклис), дугачка 17 хвата а широка 5 ½ хвата. 3). Иза тог параклиса иде главна црква, дугачка, са олтаром 20 а широка 10 хвата. 4). Иза главне цркве и уз њу иде црква св. Димитрија, (северни параклис), дугачка 17 а широка 5 ½ хвата. 5). Са западне стране све те три цркве, лежи припрата, широка 21 а дугачка 7 ¾ хвата. Још кад се тој ширини припрате дода и ширина трема од 3 ½ хвата, онда је њена права ширина 24 ½ хвата. Главна (средња) црква има три апсиде, а све три остале, — црква св. Николе, Богородице и Димитрија, по једну.

Како је дужина средње цркве највећа, то и велико кубе њено стоји неколико хвата даље истоку од два кубета на параклисама. Није ми доста јасно у Милојевићевој књизи ово што иде: „Над припратом, од југа северу, иде такође у дужини, а од истока и запада сводећи се у округлину висок као кулица свод. Над његовим јужним и северним крајем стоји по једна велика, много узвишенија од главне дугачке, кулица, у готском начину зидања нека висока изидотина, која има по два прозора и са по једном са страна, при дну, округлом шупљином“ (II 197). Колико би нам поучљивији био и прост цртеж од целог тог говора?

Најважнија је при овој цркви Милојевићева белешка о изгледу њеног крова. Он је једини путник код ког ће вештак наћи и описивање крововског изгледа, на патријаршијској цркви и на цркви Вис. Дечана (III стр. 24). Перспективни изглед крова на патријаршијској цркви описује г. Милојевић овако: „Кад се човек попне на кров ове свете цркве, онда му се покажу као четири округле планине, од којих три иду једна поред друге од истока западу. Ове заклања са запада, у правцу сев. југ четврта, виша, припратина, тако да назовемо, планина. Међу оне четири идуће од истока западу највиша је она, која се подиже над главном црквом; две, одмах са јужне и северне стране, ниже су, а четврта, јужна, над свет. Николом још је нижа“ (II 197).

8. *Високих Дечана*, (Детаљ. опис III. 26 исљед.) Г. Милојевић обећава, да ће и од те, најсјајније старе српске цркв. грађевине, уз коју доцнију свеску свога путописа, издати план, на чему ће му сви љубитељи старе српске вештине бити благодарни.

Осем тих, већ на далеко чувених задужбина српских краљева, које су и други путници походили и описивали, код г. Милојевића има бележака још о стотини порушених старих цркава, нарочито у планини Чичавици (сниже Митровице) и у околини пећској, од којих могао би се археолог бар неким — које су из самог Милојевићевог посматрања истекле — користити. Тако је, по његовоме описивању, у околини пећској, најзнатнији архитектонски споменик један порушени велики манастир у селу Студеници. Још стоје доста добро очуване зидине од цркве тог манастира и по њима би могао вештак доста тачно снимити општи њен план. Она је била дугачка 22 а широка 15 хвата и била је — по Милојевићевом мишљењу — обложена мраморним плочама, боље урађеним но што су урађене плоче на цркви Дечанској или студеничкој у Србији. По причању, та је црква имала неколико кубета, а г. Милојевић вели, да је она била „тројна“ али не знам шта под тим разуме? Да ли мисли да је била од три брода, или да је имала два уздужна параклиса, као што има патријаршијска црква у Пећи;

www.dani.rs трага да је у њој било 18 стубова, али како су ти стубови били распоређени и чему су они служили? о том нам г. Милојевић ништа не каже; да је имала три олтара; али да ли ту треба разумети три олтарне апсиде или три олтара, од главне и од споредне (параклиса) цркве, не умет погодити. Г. Милојевић нам говори још о једној старој цркви у планини Чичавици а у селу Орлату, која је, вели, служила до 1845 год. и „која је била старија, знатнија и лепша од Високих Дечана“, која је — по причању — имала једно велико и 12 мањих кубета, која је имала окрватнике и прозоре украшене мраморним стубовима и релијефним резотинама; која је била обложена споља муаморним плочама а изнутра фрескама и мозаичким сликама и т. д. Незнам да ли се човек може ослонити на ту белешку. По том опису изгледа, да је ту — у Орлату — била нека од најсјајнијих старих црквених грађевина, ал одкуд да о њој нема нигде писмена спомена? Одкуд да је сви други путници осем г. Милојевића обиђу? Не могу ову прилику пропустити а да не изразим своју сумњу, да је било у старој српској држави сјајнијих цркава од оних, које су нам још очуване у целини или у повећим урвинама. Нећу рећи да није било ни на оним зградама, које су доцније у време турског господства порушене, каквих оријиналних вештачких црта, каквих архитектонских особина које би биле врло важне и поучљиве за историка српске вештине и каквих се сад, може бити, не налази ни на једној старој црквеној грађевини, али не могу никако веровати да је било цркава које би се по лепоти и богатству утрошеном у њихово зидање могле надметати са Вис. Дечанима, Студеничком лавром, Грачаницом, Ђурђевим Стубовима и т. д. Стари наши калуђери истина нису толико опширни у описивању краљев. задужбина колико би се могло очекивати, али се бар неким од њих не може одрећи да су знали оценити богатство и лепоту цркава, па код њих налазимо да се баш те грађевине, које су нам више мање добро очуване, истичу као најсјајнији споменици и најбогатије задужбине. Да те најсјајније црквене грађевине преживе сва насиља турска, да оне остану у животу, док су стотине других мањих цркава срушене да им се данас једва траг познаје, то је по мом мишљењу један доста важан факат, коме би требало другчијег објасњења потражити по што се обично чини. Може бити да би се та ствар могла бар у главном објаснити и тим, што су те краљевске задужбине са својим великим властеоничким доменима после подчињења Србије дошле у вазалске везе према Султану, у каквим су везама и подекоје властеоничке куће остале, и што су оне великим арачима умеле очувати заштиту код државне власти, као што су властеле својим

услугама] у војсци осигурале уживања својих старих права.

Докле у књигама г. М. Милојевића налазимо највише и најдеталнијих описа о старим храмовима у оним крајевима српских, који су још под турском влашћу, дотле у „Кнежевини Србији“ од г. М. Милићевића, има највише белешака о манастирима и црквама у слободној Србији. Ретко је наћи човека, који тако познаје сваки закутак наше отаџбине као што то познаје г. Милићевић, а без сумње, нико није толико пута путовао по Србији колико он, Али на жалост „Кнежевина Србија“, тај амбар сваковрсне поуке о нашој отаџбини, која је радо дочекана испод лепога пера, научног и патриотичког писца и умесно хваљена, пружа врло мало, да не рећем, никакве поуке вештаку и историку српске вештине. У том погледу дело Милићевићево има празну страну, коју би при другом издању требало испунити. Мало је која црква — нова или стара — остала у кнежевини Србији коју г. Милићевић није две три речи удостојио у својем важном делу. Ја сам нашао спомена о неких 222 цркве, у ком броју има и порушених урвина, али белешке Милићевићеве тичу се више догађаја и прилика везаних за ову или ону цркву, него његових архитектонских и вештачких особина. При свем том, испиталац старих грађевина, има за нешто да буде благодаран и „Кнежевини Србији“ и то за то, што се тамо налази тачно означено: где која стара црква или развалина лежи и каквих традиција има још у устима народним о тим остатцима из прошлости. Ово што рекох о великоме делу Милићевићевом, о „Кнежевини Србији“, у колико је говор о црквама, може вредити и за старији његов рад о манастирима у Србији, печатан у „Гласнику“ срп. ученог друштва.

Што је на нашем језику Милићевића „Кнежевина Србија“, то је у књижевности западних народа Каницево дело „Serbien Historisch-ethnographische. Reisetudien aus den Jahren 1859—1868. Leipzig 1868. Као што г. Милићевић међу сународним познаваоцима наше отаџбине заузима прво место, тако место заузима Каниц међу људима на западу, који су поклањали пажње нашим крајевима. И између књиге Каницево и Милићевићево има сродности по обиму и разрађивању материјала, а оба су дела хонорарисана од српске владе. Али је разлика између та два писца и та два дела баш у томе, што Каниц поклања научне пажње споменицима старе српске вештине, докле код г. Милићевића у том погледу, као што рекох, налазимо празнину. Каниц је први научени путник по Србији, који је са стручним знањем и лепим естетичким укусом, почео описивати наше архитектонске споменике и његово дело „Византијски споменици у Србији“, печатано у Бечу о трошку цара аустријскога, припада више нашој него немачкој књижевности, и постало је основа даљем изучавању једне од најинтересатнијих фаза византијске вештине: њене судбине у српским крајевима на Балкану.

К Њ И Ж Е В Н О С Т

Српска граматика за ниже гимназије и реалке у кнежевини Србији. Саставио *Стојан Новаковић* — I део *Наука о гласовима*. У Београду, издање и штампа државне штампарије, 1879. На 8-ни стр. 52. Цена 40 пара дина.

Пред нама је дело од велике вредности, и дело човека, који се, нарочито својим најновијим, историјско-литерарним, историјским и лингвистичким радовима понео на висину најозбиљнијих јевропских наученика. Вредан да умора не зна, а подобан веома за посао свој, аутор нове „Српске граматике“ до сада је већ толико привредио нашој нејакој књизи, да је свакоме довољно видети име његово, па да се одмах увери о ваљаности посла, на коме је то име записано. А посебице школској нам књижевности г. Новаковић биће до века у реду најбољих јој твораца. И „Српска граматика“, од које већ изађоше сва четири дела, долази баш у школску књижевност, те ће, држимо, бити са свим умесно, да се о њој проговори неколико речи у „Просветном Гласнику.“

Говорити у опће о граматички и важности њеној било би сувишно, особито у нашој књижевности, која се баш може поносити својим језиковним студијама. После Вукових и Даничићевих радова нема тога, ко ће одрицати важност овоме послу. Али има нешто друго што пада врло тешко сваком правом пријатељу народнога језика и народне књижевности. Вукова и Даничићева школа, одржавши побе у у борби за језик и правопис, већ је поодавно ударила добар темељ нашој књижевности: изнела и утврдила начела, рашчистила сва, тако рећи, и најсветнија питања, па и примером показала начин и облик писања и употребу језика. Судаћи по пошти, која се овој школи свуда одаје, рекао би човек да су јој и сва начела свуда усвојена, и да се свуда тачно и примењују, као што се лепо припознају. Али се баш за то морамо запитати: колико је наших писаца (а многи себе броје у ову школу), који раде онако, као што би тражио покојни Вук или још живи Даничић? Слободно смемо одговорити, да ћемо, осим неколицине признатих књижевника, који се поглавито баве језиком, мучно наћи на другој пољу, још десетак светлих изузетака, који пишу и мисле како пишу, који пишу и лепо и правилно — којима су познати и тако рећи, у крв прешли сви закони наше нове науке о језику. Погрешке у облицима, погрешке у реченичном склопу, застарели изрази, а најчешће погрешке правописне — све су то тако обичне ствари, да се готово може рећи е је луксуз и пазити на то. Овакоме стању баш је добро дошла

свака нова граматика, која би била и што тачнија и што приступачнија свакоме нашем писцу, па и оном, који се боји чисте „сухопарне“ лингвистике — ове „кемије“ језика, како је неки зли језици назваше. А још је боље дошла таква граматика средњој школској настави, не да да бар потоњим нараштајима досадашње овако рђаво разумевање „писатељског“ посла. — Не могасмо без ових неколико речи, лакше ће мо сада на ствар.

I

После Вујићеве „Српске граматике“, ¹ правца више старог него новог, системе неке, тако рећи, полутанске или још боље системе без системе, ова је сада Новаковићева граматика прва, у којој су, према најновијим научним резултатима, достојно обрађени сви делови граматике. Исто тако, не смејући да назовемо нашим граматике Јагић-а и Будман-а ово је прва српска граматика, у којој је „Наука о гласовима“ и научно и практично, а опет доста опширно изложена. Јер док је и у Бошковићевом² и у Живановићевом³ „Изводу из српске граматике“ сва наука о гласовима сведена на осам омањих страна, овде се у Новаковића само о гласовима говори на 30 пуних страна веће осмине. Него, пре но што бисмо прешли на праву садржину I дела „Српске граматике“⁴ на саме гласове, да ви имо шта је пре њих.

Цела прва књига, о којој сада говоримо, подељена је на два главна одсека: на *Приступ* и на *Науку о гласовима*. Казаћемо шта је у „Приступу.“ —

Књига је намењена нашим „нижим гимназијама и реалкама,“ а овај I део баш I разреда ђимназијском. Писац је јамачно имао на уму стање наших „првих“ разреда, а још више стање наших основних школа (у којима са граматичком наставом, судаћи бар по ручној књизи — написаној ваљда пре 20 година — стоји врло рђаво), кад је у овај I део „српске граматике“ унео и „Приступ“, који ће, ако ништа друго, бити репетиција онога знања, које ђаци основних школа морају донети, ступајући у ђимназију. Али овај „Приступ“, према ономе што рекосмо и према изради својој вреди много више од прости репетиције „пријамног испита.“ Тако се он сам дели на троје: I *О грама-*

¹ Узгред буди речено, ова је граматика била срећна да доживи и цето издање у браће с оне стране (Панчево 1878)

² „Извод из српске граматике“ Свеска I. О гласовима и речима. Седмо издање. Београд, 1878.

³ „Извод из српске граматике“ I. издање Нови Сад, 1878

⁴ Другом приликом рећи ћемо коју и о другим деловима ове граматике.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

тици и језику, — II О врстама речи — и III Подела граматике као науке. Сва су три дела дошла тако умесно, да управо служе као спрема или као онај најмањи спирални круг, из кога ће се после редом развијати један по један — сва четири дела науке о језику.

Чланци 3. 4. и 5. (стр. 8. и 9. првог дела) говоре о основама, о наставцима — двојаким (за основе и за облике) и о коренима, те тако ученика на врло лак начин, одмах уведе у склоп речи, припремајући га за касније разумевање „Науке о облицима“ и „Науке о основама.“ Остављамо ниже да кажемо, како би можда у овај први одељак „Приступа“ могло доћи још што, те да основица шира буде, да баква чвршћа изађе.

Одељак други „О врстама речи“ представља у неку руку основе опће граматике, што и сам г. писац као да хоће: нарочито препоручујући, у предговору свом, обраду свега „Приступа.“ А и јесу неки чланци врло криво изведени: „подела заменица“ (чл. 12. 13. и 14.) од велике је користи за ученике, јер је — обилато и лепо изведена — и практична и научна. Овде је, у врло добром распореду, казано све што почетнику ваља знати о значењу и употреби заменица и именских (личних, и придевних). Исто су тако врло умесни, кратко али језгровито удешени чланци о „глаголима“ (чл. 15. 16. 17. 18.) Па то се готово исто може казати и о именицама, на које ћемо, у осталом, бити слободни мало допније да се вратимо.

У трећем одељку „приступа“ („Подела граматике као науке“) — чланак о „језику старом и садашњем“ згодна је напомена, да оправда одељак други праве „науке о гласовима“, којој ево прелазимо.

II.

Постање основа и облика речима једнога језика не може се ни кунати да се тумачи — без знања науке о гласовима тога језика: онако исто као што се сувремена психологија не може замислити без физиологије. Живот се једнога језика огледа у изменама његових гласова: физиолошка и историјска обрада свију гласовних појава — то је баква сувременој науци о језику. Отуда толика важност, што се, у најновије време, даје овоме делу граматичке дисциплине... Озбиљно разумевање свога задатка у тумачењу живота и развитка нашега језика писац је „српске граматике“ показао још у својој лингвистичкој студији „физиологија гласа и гласови српскога језика“ (Београд 1873) која управо и јемчи за ваљаност израде овога I дела „Српске граматике“. Оно што је тамо за стручњаке разрађено опширно и чисто

научно, то је овде почетницима изнето у што краћем обиму, а што разумљивијем облику.

Показавши, чисто физиолошким путем, постање и поделу наших гласова у опће, г. Новаковић, пре но што би прешао на поједине особине данашњих нам гласова, — у II одељку „Науке о гласовима“ говори о „самогласницима некадашњег језика“ (чл. 31. 32. 33. и 34). Ти су самогласници: а, я, њ, њ, њ, од којих су прва два нарочито потребна, да се објасни постање многих глаголских облика, док опет трећи и четврти (њ, њ) играју врло важну улогу у тумачењу именских облика. Пети старински самогласник — њ, — колико је важан у постајању глаголских облика: имперфекта и императива, још је много више потребан ради поделе српскога језика на три дијалекта. Мало час рекосмо да је писац у „Приступу“ напоменуо нешто о језику „садашњем“ и „некадашњем“: Ево сад, та четири чланка износе нешто мало из тога „некадашњег“, другим речима „старога словенског“ језика, да тиме касније разумаче облике „садашњег“ или данашњег српског језика. А то је тумачење тамо (у „Науци о облицима“) врло потребно, ако се неће да писцу српске граматике све на веру примамо, ако се неће, што је још важније, знање граматичких облика да се сведе на просто изучавање низова од образаца. — Истина има људи, којима се чини, да је ово „строго научно“, да су ове ствари ђацима нижих разреда тешке и одвратне, да се тога ради мора напуштати много шта друго, потребно граматичкој настави. Таких људи има, на жалост, и међу ђимаз. наставницима, ако не српскога, оно страних језика, или других предмета, — има их и међу онима, који се и сами гдекад поносе неким новијим, напреднијим погледима и правцима у науци и раду свом! Свима би се овде могло врло скромно одговорити: прво, да наука треба да буде наука, а не сиграчка, — друго, да пет-шест старинских слова и десетак цитата из старога језика ни најмање неће ученику убити вољу за учење онога што нам је најмилије, — бар далеко мање него што то чине десетице и стотине туђих, неразумљивих имена и сухопарних формула у наукама природним, физици и кимији, наукама, које се напоредо предају ђацима истим, којима и наука о српском језику; — треће, да ће онај, који не зна за шта је, превидети често и оно што је најглавније, а до века ломити главу са ситницама, којењему само крупнице изгледају. — Нека нам читаоци опросте, што се за часак удалисмо од главне ствари: хтедосмо само да споменемо е још нема једнога стално утврђеног, свима нашим наставницима јасног погледа на ствари, које дубоко засепају у школине интересе...

Не мислећи да можемо у краткој рецензији изнети све добре стране Новаковићеве „Српске Граматике“, овде ћемо само поменути, да су чланци 35—49.

дела — „Особинама самогласника“ и о „Акцентима“ (стр. 26—39.) чиста добит у школској нам граматици: јер док је „једначење“ и „сажимање“ у поменутом „изводу“ Живановића сабијено у неколико редака, у Бошковићевом (па ни у најновијем издању), осим „зева“, ништа се више о самогласницима и не говори. Нарочито ће се, у овој Новаковићевој граматици, свакоме допасти IV одељак науке о гласовима — „Акценти“. Овај је одељак израђен и научно (то је управо извод већег чланка горе поменутог пшчеве расправе „физиологија гласа etc.“) — и за школу подесно и довољно, једном речју: тако, да би се књига само њиме могла подичити. Ево наслова појединих чланчића: — „шта је акценат“, — „акценти српскога језика“, — „главни и споредни акценат“, — „места српских акцената“, — „мењање акцента“, — „акцентне речи“, — „акцент у разлици говора источног, западног и јужног.“ Ко хоће да зна и како је ово све написано, нека у књизи прочита.

У V одељак „Науке о гласовима“ (стр. 39—50) ушло је готово све што треба казати о сугласницима. Подела сугласника, и по „говорним оруђима“ и по „звучности“ (обе су до сада чињене и неприродно и рогобатно) тако је добра и природна, да је не само и деци лака и разумљива, него и згодна, да се после растумаче многе особине ових гласова. Докле се у „Изводу“ Бошковића о особинама сугласника говори само о „претварању“ (управо „једначењу“) и „јотацији“, — овде је, на начин много разговетнији, дошло и све оно што је у Живановића, и много опет чега тамо нема, као што је „о сугласнику л“, — „уметнуто а“, — „премештање и избацавање сугласника.“

Још нам ваља напоменути да су све особине и самогласника и сугласника обилато расветљене примерима, врло добрим и за потврду наведеном закону и за памћење дечије. Добро је и то, што су у намени чланку 59. дошле све обичније речи, у којима се л на крају слога не претвара у о. —

Из овога кратког извештаја читалац ће, надамо се, јасно видети каквоју ове књиге. Кад бисмо хтели још што више говорити у потврду њене доброту и подесности за наше школе, морали бисмо је готово сву исписати. Али како то не мислимо, а није ни потреба, то ћемо сад из нова почети да преврћемо листове „Српске граматике“, те да видимо има ли јој поред добрих и каква год слаба страна.

III.

Горе, на једном месту, рекосмо, да је важност науке о гласовима неоспорна: за то баш излагање те науке треба да је и савршено и — што је овде особито важно — удесно за предавање у нижим разредима наших ђимназија. Наука ће о гласовима тек онда

ученицима изгледати важна и занимљива, ако се излаже јасно и лако, управо онако доследно, као што се математички обрасци изводе један из другог. Да би ученикова уобразиља могла издвајати поједине гласовне комбинације из живог говорног језика — у коме све тече једноставно, као изливено — потребан је доста развијен поглед у суштину језика, обилато знању речи и доста увиђавности и досетљивости. Тога ради нама се чини, да разбацано ређање многих гласовних особина не би било онако згодно за памћење дечије, као кад би се напред сви случаји подвели под неколико опћих одредаба. Према овоме би се могле учинити неке замерке распореду „Науке о гласовима.“

Усвојивши већ пут синтетично-аналитични, предавање овог првог дела граматике требало би, мислимо, овако удесити. Почиње се од целокупног језика и долази се до гласова (чл. 2. I дела), па пошто се овима каже постанак и подела, треба одмах показати и све особине или законе, који њима владају. Распоред би чланака ове књиге требало да буде овај: иза чланка 2. (о језику у опће) да дође чланак 25. (или онај преместити испред овога), а за њим и чланци 26. 27. 28. (о говорним оруђима и словима), па онда 29. 30. (о гласовима у опће), а за њима 35. (о самогласницима) и 50. (о сугласницима); — *одмах после овога извести поименице законе или особине*, рецимо најпре, самогласничке (од прилике онако као у чл. 7. Живановићевог „Извода“) па тек после прелазити посебице на те особине, изложене у чланцима од 36.—49. Све би се те особине могле груписати у ових шест тачака: I снашење, — II продуживање, — III укидање зева, — IV једначење, — V сажимање, — VI наглашавање (акцентовање).

После двојак поделе сугласника (чл. 50. и 51) и њихове би се особине могле изређати (пошто се најпре обележе) у ових шест одељака: I *једначење* (двојак — чл. 52. 53.) — II *јотоване* (54.) — *претварање* (чланци 55. 56. 57. 58. 59. 60. па одмах 64. и 65¹⁾), — IV *премештање* (66.) — V *одидање* и *испадање* (61 и 67.) — VI *уметање* (62. и 63.)

Овакав распоред „Науке о гласовима“ био би, држимо, много практичнији, јер је и лакши за памћење гласовних особина и згодан за каснију употребу у науци о основама и облицима, где је сваки час потребно позивати се на те законе. А ово јамачно не би било противно ни каснијем дубљем изучавању и научнијем излагању науке о језику. —

Осем ове напомене о распореду науке о гласовима (који, у осталом, могу и сами наставници удељавати, како им је згодније), да наведемо још неке ситнице, које би се могле изменити или поправити.

¹ Овај би чланак, у осталом, могао доћи и под „јотоване.“

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

У „Приступу“, у првом одељку, где се говори о језику у опће, требало је свакојако рећи мало више о реченици и речима. Показавши на прост начин главне логичке састојке једне реченице (наука о реченицама — синтакса — у основној школи, па дакле и ђацима I ђачн. разреда, са свим је *terra incognita*), може се очигледним примерима преставити и потреба речи за достављање наших појмова и потреба измене облика, ради разне свезе тих појмова. Тек после овако очигледно показаних облика речи може се прећи на оно, што се даље говори о основама и наставцима.

2.) Исто тако у трећем одељку „Приступа“, поред онога што се говори о језику „старом и садашњем“, не би било с горега показати сродност нашега језика с осталим индојевропским језицима, а нарочито својту му словенску. У многим, бар нама познатим, бољим граматикама немачким (као што су Koch-ова, Bauer-ова, Engeliën-ова, па и Хајзова), које су такође намењене гимназијама, довољно се говори о томе: шта је језик каквих има на свету језика, — о стаблу индојевропском породици ђерманској итд.

3.) Говорећи о врстама речи (чл. 6.), баш је нарочито требало нагласити поделу на три гомиле (у Бошковића „Изводу“ је то боље учињено него овде), у главном различне и по значењу и по облицима; јер док речи прве гомиле („Имена“) показују оно што је већ готово, свршено, управо производ радње, дотле друга гомила („глаголи“) казују оно што тек бива, постаје праву радњу, — речи опет треће гомиле („речце“) означавају само разне односне било речи прве гомиле међу собом, било првих према другима. Овака подела згодно се после примењује и у науци о облицима и у синтакси.

4.) У чланку 8 подела *стварних* именица изгледа нам недоследна. Пошто су ове именице подељене на *особне* и *заједничке*, па и једнима и другима наведени примери, вели се даље ово: „*заједничке* се именице могу опет по своме значењу поделити на две врсте: 1. *збирне* 2. *вештаствене*“ па се ређају примери и једнима и другима. Кад се дакле заједничке именице деле на збирне и вештаствене, то значи да и оне именице, наведене као примери горе код заједничких морају бити или збирне или вештаствене . . . А нико ваљда неће тврдити да је нпр. *перо* именица *збирна*, а *соба* именица *вештаствена* (материјална, т. ј. да именује градиво или такву ствар, од које се нешто прави)? С друге опет стране, именице, изређане као збирне и вештаствене, по горњој подели требало би да су и заједничке, — па је ли веровати да се речи нпр. *јато* (збирна) и *цесак* (вештаствена) могу уврстити у именице *заједничке* (до сада зване *опште*)? — За то је дакле требало: или одмах све стварне именице поделити на четири врсте (особне, заједничке, збирне и вештаствене) или, како

су оне подељене само на две главне врсте, ове друге (заједничке) поделити на три мање гомиле или три разреда (праве заједничке, збирне и вештаств.) Свакојако ова се недоследност могла избећи.

5.) Кад је већ наведена подела именица по *родовима* (чл. 9.), зар се није могло споменути и распознавање родова по завршетку, што би вредило, ако не за све, оно бар за већину именица?

6.) Почетак 10 чланка (о *придевима*) доста је развучен, јер ево како гласи: „Придеви су речи, којима се оно, што значи именица, уз коју се придену, описује по својој каквоћи, својствима или особинама.“ Као што се види, у другу су реченицу увучене *две* уметнуте, те деца много омеђу лакоту разумевања. Осем тога, уз оно: *по својој каквоћи* довољно је само и *особинама*, те нема места речи *својствима*, која нити је народна нити подесна, јер лако наводи на мишљење о *својини* или припадању.

Јест, баш у истом чланку (10) или даље у засебном ваљало је казати што и о *придевима* за својину (припадање, — „чије је што,“ без обзира на каквоћу), који су нарочито потребни ради онога, што се одмах мало даље говори о заменицама *придевеним*. Заменицама се присвојним („За присвајање“) управо и може понајбоље показати да неке заменице заступају *придеве* (*твој* уместо *Марков*, ако је *теби* име Марко, — *његов* ум. *Јованов*, ако је *њему* име Јован).

7.) Кад је показано шта су бројеви *прости*, шта ли *редни* чл. 11.), у овој је граматици требало споменути и *збирне* бројеве, о чијим се облицима говори у III делу.

8.) О „*прилозима*“ се не говори ни у којем делу граматике посебице (у синтакси се наводе као позната ствар), те их треба бар овде (у „Приступу“) разрадити што опширније и изнети у што већем броју). Тога ради чланак 19. ове књиге, и ако има нешто чега нема у Бошковића (стр. 22. „Извода“) опет је у њему мање примера него у Бошковића. — Исто тако тумачење „*предлога*“ изгледа нам у Бошковића разумљивије и деца приступачније него овде (чл. 20.), а тамо сум потпуније изнети. На тумачење и прилога и *предлога* ваља обратити велику пажњу, јер и једне и друге речце млађим ученицима долазе, ако не теже, оно исто онако тешке као и заменице — које се у овој књизи, као што већ рекосмо, врло добро обрађене.

9.) Још неколико напомена у науци о гласовима. Место речи *оруђе* (чл. 25.) зар није боља Бошковићева *сирвава*? — Врло је добро што је, поред наших слова, наведена и латиница (чл. 28.), али држимо да у овој књизи још нема места словима што их је Даничић увео, пошто она још нису (нигде осем „*Рјећника*“ „*Radova*“ и „*Starinâ*“ југослов. академ.) примљена у хрватској књижевности. — Код „*Зева*“ (чл 38—40.) требало је казати како да се поступа у речима страним, бар

онима обичнијим. — Код „једначења“ и „сажимања самогласника“ (чл. 41 и 42) мислимо да није потребно наводити баш све оне случаје, који се налазе у говорном, али се „не бележе“ — како се тамо каже, у књижевном језику. Нарочито нам изгледају неумесни примери *стари, мили*, уместо *старији, милији*, који невештога могу и нехотице навести на одступања, каквих — богу хвала — било по незнању, било с намером (да изађе што „народније“), и у књигама имамо већ довољно. — Мора бити да су штампарске погрешке, примери: *ирѣко-кућѣ*, *йсиод-леда* (стр. 38.) у чланку 48., где се говори о томе, како речи често промене акценат, кад се, нпр. њих две, сложе у једну акценатну реч. У оба је ова примера, са слагањем у једну акценатну реч, промењено и место акценту и сам акценат, те треба да стоји: *ирѣко-кућѣ*, *йсиод-леда* — уместо *ирѣко кѣћѣ*, *йсиод лѣда*, кад би се речи изговарале, свака посебице. -- Кад је у напомени ка једначењу сугласника (чл. 52.) казано да се *д* пред *с* не претвара у *т* — требало је казати што и о *д* пред *ш*, где се, рекли бисмо, такође *д* не претвара у *т* бар у речима, које имају само *дш* т. ј. где после *дш* не долази никакав више сугласник, као што су: *одшѣтати одшѣти* (овако их и Вук пише); у речима опет, где се *иса ш* налази још који сугласник, *д* испада, као што је *ошкринуги* уместо *одшкринуги* или *отшкринуги* (ово испадање вреди и за *д* пред *с*: *богаштво* м. *богатство* — види стр. 50. ове књиге). — Поред онога, што је казано о уметању самогласника *а* ради олакшице изговора (чл. 62. и 63.) требало је споменути и оно „непостојано“ *а*, што долази између два сугласника на крају речи (у 1. а. ј. и 2. п. множ, именских облика).

10. На послетку да кажемо коју и о новини, што је г. Новаковић у овој граматици предлаже, — да се, на име, између *р* као самогласника и другога ког самогласника не пише *ь* (Вуково *ъ*) него *'* (апостроф).

Ова је новина, по нашем мишљењу, незгодна ствар, јер се знаку *'* зна употреба: он се ставља на место каквог избаченог гласа — обично самогласника (како вели и сѣм писац у својој „Науци о реченицама“), те да реч нпр. од два слога буде само од једнога: *скин', нос'*, и *скини, носи*. На зар овде баш тај исти знак да служи обратно, тј. да реч, која би, написана без њега, изгледала да има два слога — кад он дође добије три слога (упореди: *јутро* и *утр'о*)? А јамачно не треба давати повода да се мисли е је ту, где стоји апостроф после *р* био некакав самогласник, па избачен (нпр. *уирео* и *уир'о*). За то би, било много боље увести други какав знак, као што су нпр. две тачке изнад *р* (*трѣма*), који знак у другим неким правописима (нпр. француском) има сличну употребу. Ако не тај — оно потражити који други још бољи!

Да завршимо. Све напомене, које овде наведосмо, ни најмање не побијају цену I делу „Српске граматике“: изнесмо их само тога ради, да се писац, при другом издању, и на њих обазре те да, ако коју паметну нађе, посао свој још боље дотера и усаврши. Напред смо казали да се ова књига, својим dobrим странама, истиче изнад свију досадањих нам школских граматика, а кад још додамо да и овде, као у свима Новаковићевим радовима, влада стил језгровит и прецизан, ал' омет за то готово свуда и лако разумљив школској омладини, — онда с правом можемо честитати школи, што је добила оваку књигу, а писцу свакојако захвалити на вољи и труду, уложеном у свети посао народног образовања.

О Тројицама 1880.

Крагујевац.

Ј. Ј. ЋОРЂЕВИЋ.

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ

НА ОСНОВУ ЗВАНИЧНИХ И ДРУГИХ ПОДАТАКА.

ИЗРАДИО

Др Ник. Ј. ЛЕТРОВИЋ

(НАСТАВАК)

РУДНИЧКИ ОКРУГ

Прва истра другога устанка 1815 синула је у округу рудничком. Маленом селу Такову беше суђено да види развијену заставу, на којој

беше написано „ослобођење Србије“. У гудурама Рудника одјекнула је прва пушка абердарка, која је казивала целој Србији, да је дошао давно жељени час, да се освети Косово и покају греси

WWW.UNILIB.RS
УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

наших предака. Моћном руком својом Милош Обреновић повео је браћу, која беху жељна слободе, повео их на бојиште за човечанска права. Или победити или заједно с њима славно пасти. И Милош је победио. Што је неслогом на Косову изгубљено, то је слогом у Такову у неколико повраћено. Ово је довољно да рудничком округу осигура место у историји српскога ослобођења и уједињења.

Округ руднички сав је испресецан огранцима Рудника. Ова планина је некада била извор великоме богатству, јер Рудник скрива много злато и сребро. Он је био узданица и Лазарева, кад је хтео своју задужбину покрити „жеженијем златом.“ Данас изгледа Рудник другојаче. Где се некада живо радило у земљи и на земљи, где је многи радник уживао у блеску злата, данас стоје само гомиле згура, да казују шта је некад било. Осим тога има по њему још великих кршева и горе, од које нема за данас скоро никакве користи.

Руднички округ просецају путеви од Крагујевца преко Гор. Милановца за Чачак, од Кнића непосредно за Чачак и од Гор. Милановца има пут за Ваљево. Саобраћај у њему у опште доста је слаб.

Становници округа рудничког броје се у људе јунаке. Да нису такви, зар би се у њиховој средини могла разгорети ватра слободе? Но не само да су они повели коло ослобођења 1815, но су се они у оба последња наша рата јуначки борили. У другом рату они су најдаље продрли у непријатељску земљу, а сразмерно имали су и највише губитака. Рудничани се одликују још својом лепом и чистом ношњом, својим мелодичним говором и бистрином ума.

По броју пореских глава руднички округ је најмањи у целој Србији.

1. МУШКЕ ШКОЛЕ

Неплодан и кршевит Рудник, у многومه зауставља сваки развитак у округу рудничком. Рудничани нису могли урадити за своју школу онолико колико би они, по својој наклоности за све што је добро, доста урадили, да су били у бољим материјалним приликама.

У овој години било је у округу рудничком 19 мушких школа. Но једна је у течају школске године затворена, тако да је радило свега 18 школа. И од ових неке су због редње гушобоље прекидале свој рад.

По срезовима било је :

У Гор. Милановцу	1
„ ср. качерском	6
„ „ моравском	5
„ „ црногорском	6

Свега 18 школа

Најбоље стоји што се броја школа тиче срез качерски, јер од 12 општина, које овај срез састављају, 6 имају школе. На 359 глава пореских долази једна школа у овом срезу. — На другом месту је срез црногорски, где на 496 глава пореских једна школа долази. Најлошије стоји срез моравски. На 15 општина долази 5 школа, а једна школа на 767 глава пореских. Општине у срезу моравском веће су по општине у друга два среза, с тога би требало да он пође бржим кораком на пољу школскога развитака.

У 18 мушких школа радило је 20 учитеља. Само у Гор. Милановцу радило је 3 учитеља; у I раз. први, други у II, а трећи у III и IV разреду. У свима осталим школама радило је по један учитељ. Четириразредна била је само школа горњо-милановачка. Све остале биле су триразредне.

По спреми било је учитеља :

Из Учитељске школе	6
„ Богословије	5
„ II одељења Богословије	1
„ I и III раз. Богословије	2
„ Гимназије	4
„ Реалке	1
„ Цетињске школе	1

Свега 20 учитеља

Ни у једној мушкој школи није било учитељке. Трећи део учитеља изашао је из учитељске школе, а сва 3 учитеља у Гор. Милановцу свршили су Учитељску школу. Ово је ретка појава. У опште преко половине свршили су школе, које су прописане за учитеље. — Нема ни једнога из основне школе.

По положају у служби било је :

У IV класи	1
„ V „	1
„ VII „	3
„ VIII „	2
„ IX „	4
„ X „	7
Привремени	2
Свега	20

Од овогодишњег г. изасланика оцењени су :

Одлично	6
Врло добро	2
Добро	6
Слабо	2
Рђаво	1
Неоцењено	3
Свега	20

Одлично оцењени су само питомци учитељске школе и један богослов, а један питомац учитељске школе није оцењен. Бележећи одличну оцену једном питомцу учитељске школе, који је радио у I разреду горњо-милановачке школе, г. изасланик вели : „У овој је школи изванредан успех. Доиста овде не зна човек, да ли више да се диви разборитости дечијој, или знању и лакости у одговорима. Чита се већ сав свим лепо. Пише тако, да ми се чини, да никад лепше не могу ни писати ; дужим писањем могу само брже писати, али лепше готово није могуће. Разликују не само именице, него сва имена. Рачунају са свим лако и брзо и потпуно разумевајући и са више од 2 десетице. Науку хришћанску и знају и разумеју. Сав успех достигнут без икаква умора за децу. — Оваки успех, у свему потпуно одличан, могао је постићи човек, који је одлично спремљен и који прати развитак и напредак наставе и школе у свету“. Ово ће бити довољно да се види каквих одличних радника има међу питомцима учитељске школе.

Но у овом округу био је један рђав учитељ. Он је радио у Шутцима. О њему г. изасланик вели : „Ни у једној школи крагујевачког и рудничког округа нисам наишао на већу нерадњу и немарност.

Овде ни један ђак ништа не зна. Успех је рђав, ако се крајњем незнању може каква оцена дати“.¹

У 18 мушких школа било је 835 уписаних, а 690 свршивших ђака. По срезовима било је :

	уписано	свршило
У Гор. Милановцу	85	75
„ ср. качерском	218	158
„ „ моравском	262	223
„ „ црногорском	270	234
Свега	835	690

Најслабије биле су посећаване школе среза качерског, а најбоље среза моравског. На једну школу, у средњу руку, долази :

	уписано	свршило	Ђака
У ср. качерском	36,6	26,6	Ђака
„ „ моравском	52,4	44,8	„
„ „ црногорском	45	39	„

Од 100 уписаних ђака сврше разреде 82,6, а 17,4 остави школу у течају школске године.

У III разреду свију сеоских школа било је уписано 98, а свршило 78 ђака.

По срезовима било је у III разреду :

	уписано	свршило	Ђака
У ср. качерском	21	17	Ђака
„ „ моравском	18	9	„
„ „ црногорском	59	52	„

Долази да је из једне сеоске школе изашло 4,5 свршених ђака.

У IV разреду гор. милановачке школе било је уписано 11 ђака, а толико је и разред свршило. У целом округу долази на једну школу 4,9 свршена ђака.

2. ЖЕНСКЕ ШКОЛЕ

Само у окружној вароши, Гор. Милановцу, било је женске школе. У њој је радила једна учитељка у сва четири разреда. Она је свршила Вишу женску школу, IX је класе, а оцењена је врло добро.

У тој једној школи било је уписано 55, а разреде су свршиле 47 ученица.

¹) Услед овога извештаја учитељ шутачки отпуштен је из учитељства.

У IV разреду било је 5 уписаних ученица, а толико је и разред свршило.

У свима мушким школама било је још уписано 21 девојчица, а разреде су свршиле њих 19.

Са стањем здравља можемо бити задовољни, ма да је у многим школама било редње гушобоље и малих богиња. У мушким школама умрло је 18 ђака, а у женској ни једна ученица. Од 100 уписаних ђака умрло је 2 ђака. У 9 мушких и у женској школи није било ни једног смртног случаја.

3. ШКОЛСКЕ ЗГРАДЕ

Најдивнија школска зграда је у Шутцима, где је радио најгори учитељ. Описујући ову величанствену зграду г. изасланик вели: „Зграде оваке и оволике нема у два округа (крагујевачком и рудничком). То је дивна и огромна кућа, да би доиста као школа личила да краси најлепшу улицу престонице.“ — Још су лепе школе: горњо-милановачка, смрдљиковачка, миоковачка, мрчајевачка, враћевничка и прањанска. Школа бољковачка је лепо озидана, али је влажна.

Старих, трошних и тескобних школских зграда има 7. О брезанској школи вели г. изасланик: „Зграда готово већ није ни за што. Слаба је сувише, те при свој оправци не може послужити за шта је.“ А за љутовничку школу: „Две су зграде. У једној је школа са собама деци за спавање, а друга је стан за учитеља. Обе су толико старе и трошне, да их није вајде ни оправљати. Лане је дато 25 дуката за оправку, а сад су таке да ни пре оправке нису могле горе бити.“ Још су рђаве школе: заграђска, јарменовачка, рудничка, и цветачка.

4. НАСТАВНА СРЕДСТВА

Ретке су школе, које су наставним средствима тако оскудне, као школе рудничког округа. Велика већина има само неколико старих, поцепаних мапа и више ништа. У неким нема баш никаквих средстава за наставање. — У љутовничкој школи има само мапа Србије, а и она је стара и подерана, у цветачкој школи не само да нема никаквих средстава за наставу, но нема ни упутстава за учитеља. Само школа мојсињска има свих најпотребнијих средстава за наставу, а после ње

долази школа бољковачка. Општина бољковачка има један врло леп обичај. Уз порезу купи се увек по 1 динар с главе на главу за школске потребе. Од тог новца набављају се наставна средства и књиге за школу, а писаћи материјал за сиротну децу. Због тога што је прошла година била неродна, купљено је по пола динара с главе на главу. Много користи бољковачкој школи вреди свештеник тамошњи, који је и стараоц школски.

5. ШКОЛСКЕ КЊИЖНИЦЕ

Ни с књигама не стоји руднички округ боље, но што је с наставним средствима. Лепу књижницу имају школе: мојсињска 120, мајданска 74 и горњо-милановачка 65 књига. По срезовима било је књига:

У ср. качерском	173
„ „ моравском	253
„ „ црногорском	288
„ Гор. Милановцу	65

Свега 769 књига

Без књижнице била је само једна школа. Најмање књига било је у цветачкој школи 10; мрчајевачкој 14 и смрдљиковачкој 10. У свима осталима било је више.

6. ПРЕ ДЕСЕТ ГОДИНА

У рудничком округу било је пре десет година 14 мушких школа, и то:

У Гор. Милановцу	1
„ ср. качерском	4
„ „ моравском	3
„ „ црногорском	6

Свега 14 школа

За последњих 10 година отворено је по 2 нове школе, у срезовима: качерском и моравском — свега 4. У срезу црногорском није се изменио број школа за последњих 10 година. У њему је 1870 било 6, а и ове године 6 школа. Шта више школе су у њему исте остале, које су биле пре 10 година. У прва два среза претрпела је школа и других измена. У времену од 1870, па до ове

године, затворене су у срезу качерском 2 школе, у срезу моравском ове године 1 школа.

У 14 мушких школа 1870 год. радило је 15 учитеља. У горњо-милановачкој школи радило је 2 учитеља, а у свима осталим по један. За последњих 10 година приновљено је у сеоским школама 4, а у горњо-милановачкој 1, свега 5 учитеља.

Ђака било је пре 10 година 689 уписаних, а 447 свршивших. На једну школу долазило је 48,7 уписаних, а 31,8 свршивших. Ове године долази на једну школу уписаних 46,3, а свршивших 38,3. Број свршених ђака ове године је већи но што је био пре 10 година.

Много мање изменило се стање у женској школи. За 10 година није отворена ни једна нова женска школа. И данас има само једна као и пре 10 година. И ове године у њој је радила једна учитељка као и 1870. Само што је ове године више 23 уписане и 25 свршивших ученица.

У опште, школа округа рудничког врло је полако напредовала. Она је у времену од 1862, па до ове године — дакле за пуних 18 година, само са 6 нових школа умножена.

У течају последњих 10 година у рудничком округу отворене су 4 нове школе, постављено 5 учитеља и 268 деце ове године више је свршило разреде но пре 10 година. То је тековина рудничкога округа на школскоме пољу за 10 минулих година.

Рудничани су у свима невољама, а особито кад се тицало слободе своје отаџбине, били верни и вредни помагачи у општем делу. Они су стекли себи угледно место у историји ослобођења Србије и уједињења српскога. Остаје им још да своју тековину утврде ширењем просвете у своме округу. Знамо да их и на том путу, као год на пољу војне борбе, не чекају удесне прилике. Они ће имати да савлађују доста велике тешкоће, а да приносе знатне жртве, пошто њихово земљиште не даје онолико, да би се безосетно могло што одвојити за школу. Али што су веће тешкоће, тим више заслуга за оне, који и преко њих иду све унапред. И ми се надамо, да ће Рудничани учинити све што им је могуће, да својој школи осигурају сталан напредак, а то ће постићи сложним радом и жртвама, на што су они из одавна навикнути.

I СТАТИСТИЧКА ТАБЛИЦА

1. Мушке школе

Места	Ђака	
	уписано	свршило
У Гор. Милановцу	85	75
<i>У срезу качерском</i>		
У Бољковцима	29	25
„ Заграђи	25	19
„ Јарменовцима	33	27
„ Руднику	30	26
„ Смрдљиковцу	25	20
„ Шутцима	76	41
<i>У срезу моравском</i>		
У Бресници	63	58
„ Мијоковцима	55	40
„ Мојсињу	40	34
„ Мрчајевцима	58	55
„ Цветкама	46	36
<i>У срезу црногорском</i>		
У Бањанима	33	27
„ Брезни	46	36
„ Враћевшници	80	73
„ Мајдану	45	45
„ Прањанима	32	32
„ Љутовници	34	21
Свега	835	690

2. Женска школа

Место	Ученица	
	уписано	свршило
У Гор. Милановцу	55	47

Од 1870 до 1880

Затворене:

Отворене:

У Моравцима ср. качерски	У Бољковцима ср. качерски
„ Калањевцима ср. „	„ Заграђи „ „
	„ Смрдљиковцу „ „
	„ Шутцима „ „
	„ Мрчајевцима с. црногор.
	„ Цветкама „ „

У ПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД

Године	1862	1867	1870	1874	1880
Мушких школа	12	15	14	17	18
Женских школа	1	1	1	1	1

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

Учитеља	15	16	15	18	20
Учитељака	1	1	1	1	1
Ученика	182	569	689	794	835
Ученица	22	27	37	32	55
Свега ђака (мушких и женских)	304	596	726	826	890

ЋУПРИЈСКИ ОКРУГ

Што је јагодински округ на левој обали Мораве, то је ћупријски округ на десној обали. Поред Мораве пружила се лепа и богата равница, а даље на исток, почињући од Св. Петке, Раванице и Манасије, почињу Голубињске Планине и Бељаница. Ове планине обрасле су прастаром гором и тако су испресецане урвинама и стрменима, да је немогуће преко њих удесан пут начинити. У колико је ово од рђавога утицаја по развитак и просветни и материјални за овај округ, у толико су му те планине често служиле као сколиниште и заклон од непријатеља, који је продирао од Видина на Зајичар. Има на овој страни преко Честобродице просечен пут, али је он такав, да се и лети при лепом времену с муком туда пролази на колима, а зими по неколико недеља не сме нико да се усуди колима овуда да прође. И Бељаница и Голубиње са своје дивљине и неприступности, са својих лепих заклона, врло су zgodna места за побожне душе, које уморене у метежу светскоме траже одмора у усамљености. С тога и находимо у странама ових гора подигнута два манастира, две старе задужбине српске: Раваницу и Манасију. Славни Кнез Лазар подиже на овој страни ретку задужбину „себи за душу, а за здравље Високом Стевану“, подигао је задужбину од мермера камена, која ће служити „од вијека до суда Божјега“. — Син му Стеван диже на близу бабове задужбине, себи задужбину Манасију. Ове две задужбине, ма да леже у средини Србије, опет на њих није ударила онаква сила, као на неке друге наше манастире. Ни Раваница, ни Манасија не беху са свим поштеђене од Турака, али оне нису куд и камо онако порушене, као што је то чињено с другим црквама, или манастирима, као н. пр. са Жичом и другима.

Колико су ови планински заклони користили Ћупријскоме округу толико су му били и од штете. Пошто су Турци 1876 разорили и спалили Књажевац, опљачкали округ књажевачки, а Зајечар посели и потисли Црноречане све до Болевца и Бање; силан свет бежанаца беше нагао преко планине у округ Ћупријски, да голу душу спасе. Око Параћина, Ћуприје и Свилајенца било је хиљадама погорелаца и бежанаца. Ћупријски округ био је, тако рећи, поплављен од ових паћеника, који принесоше све своје имање на олтар слободе и независности. У првој рату био је и главни стан у овом округу, а и највеће болнице беху у њему смештене. А кад загрозише тешки часи Александру и Делиграду, на његовом земљишту спрема се друга одбранбена линија. Све ово је на школу и развитак просвете тако утицало, као да је овај округ лежао на самој граници, као да су се у њему биле велике битке.

К свима ратним невољама, дошла је још и прошла врло нередна година. Усеви на њивама што ближе планини, а даље од Мораве, леже, сасвим су омели, тако, да су се ћупријчани с муком изранили прошле године.

Ћупријски округ био је вазда те среће, да се у њему решавају велика питања — а особито она, која је требало силом расправити. За времена првог устанка, кад се 1813 устава провалила и непријатељ с мачем и ватром у руци газио по питомој долини Моравској, уздао се народ да ће код Ћуприје, на обали Мораве задржати Турке. За време другог устанка Кнез Милош је код Ћуприје, с Марашли-Али-пашом углављивао прве услове мира између ондашње раје и султанове војске. Па и у првом нашем рату 1876 још смо имали наде, да ћемо код Ћуприје задржати Турке.

С тога што га Мораву дели од нахије београдске, он је био исте оне судбине, које и цела Тимочка Крајина. Србији је присаједињен на основу Хатишерифа од 1830 са остала 6 округа, али тек у јулу 1834 године изселили су се Турци из Ћуприје.

Цариградски друм пролази само кроз један део овога округа. Но осим овога пута има још васипа, који долази са обале дунавске од Добравице, преко Пожаревца и Свилајенца, па иде правце

на Ћуприју. Још има само онај насип преко Честобродице за Зајечар, који смо мало час поменули.

Осим Мораве, која тече његовом западном страном и чини границу између њега, јагодинског и крагујевачког округа, у њему су још ове реке: Ресави, Раваница и Црница. Поред Ресаве има врло богатих њива. Но она је тако бујна, да врло лако изађе из корита и поплави сву околину.

Из Ћупријског округа извозила се и још се извози многа вуна. По решењу прошлогодишње народне скупштине, подиже се ове године прва српска фабрика чоје у Параћину. Да ако се услед тога вуна више ни извози но се стане овде прерађивати.

1. МУШКЕ ШКОЛЕ

При свим невољама, које је Ћупријски округ имао да поднесе за време првог нашег рата, при свој оскудици у храни, што је претрпео у прошлој години; он није попустио што се школе тиче ни у колико. У њему је било ове године 20 мушких школа, и то:

У Ћуприји	1
„ срезу деспотовачком	5
„ „ параћинском	7
„ „ ресавском	7
Свега	20 школа

Срзови: параћински и ресавски и по броју општина и пореских глава скоро су једнаки, а и што се броја школа тиче они се не разликују. У параћинском срезу има 20 општина (рачунајући и Параћин) са 4533 главе пореске, а у ресавскоме 24 општине са 4112 пореских глава. Од великих општина немају школе: чепурска, мириловачка, поповска, гор. мутничка и крушарска. Остале општине немају тако велике задруге да би им се могло замерити што немају школе. У срезу ресавском, који има 24 општине и 4112 глава пореских има више општина, које немају школе. Ресавским општинама, које су остале без школе, у толико се више замерити може, што су оне све до једне састављене из по једног села. У оваквим општинама лакше је подићи школу, јер се њоме становници могу много лакше да користе, но кад 5—6 села

морају да шаљу децу у једну школу, у ком случају деца ноћивају у школи (особито зими) па родитељи дангубе, носећи деци храну. Има 10 општина у Ресави које броје око 200, а и преко тог броја, глава пореских. Уз то су већином ова села доброга стања.

Срез деспотовачки је нов. По неколико општина одузето је од ср. параћинског и ресавског, па је састављен овај срез са седиштем у Војнику. Од 25 општина, које овај срез састављају, 21 састоје се из по једног села, а само су 4 склопљене из 2—4 села. У њему има 3277 глава пореских. Његове су општине већином слабе. Само две имају преко 200 глава пореских, а 7 има са испод 100 пореских глава.

Ако дакле све поменуте околности узмемо у рачун, онда ће сва три среза, што се броја школа тиче, стајати подједнако.

У 20 мушких школа радило је 25 учитеља и 6 учитељака, свега 31 наставник. У месту учитеља радиле су учитељке у школама: Ћупријској I раз. у бељајачкој, дворншској, параћинској II раз. 2 одељењу, бобовској и свилајначкој I раз. 2 одељењу.

По спреми било је:

Из Учитељске школе у Сомбору	2
„ Богословије	11
„ Технике на страни	1
„ Гимназије	9
„ I р. земљоделске школе	1
„ Реалке	1
„ Више женске школе	3
„ Основне школе	3

Нема у целом овом округу ни једног учитеља из наше учитељске школе. Само 16 има их, који су свршили школе, што су за учитеље прописане, а 15 су дошли из других школа.

По положају у служби било је:

У I класи	1
„ II „	1
„ III „	1
„ V „	1
„ VI „	2
„ VII „	1
„ VIII „	3
„ IX „	6

У	Х	класи	10
Привремени			5

Свега 31

Учитељ I класе радио је у Ђуприји. Он је због слабости здравља пензионирани на свршетку ове школске године. Учитељ II класе ради још у Параћину.

Од г. изасланика оцењени су :

Одлично	1
Врло добро	4
Добро	17
Прилично	3
Слабо	3
Неоцењено	3

Свега 31

Само један учитељ оцењен је одлично, и то који је свршио само два разреда гимназијске-реалке, а кад је полагао учитељски испит добио је оцену „једва прилично способан.“ Но доцније се врло отргао, и ово му није прва одлична оцена. И врло добрих оцена има само 4. Од ових двојица раде у Свилајнцу, један у Ђуприји, а један у Медвеђи. Сви учитељи параћинске школе оцењени су добро.

У 20 мушких школа било је уписано 1331, а разреде је свршило 1051 ђак. По срезовима било је :

	уписано	свршило
У Ђуприји	126	107 ђака
„ срезу деспотовачком	161	113 „
„ „ параћинском	540	442 „
„ „ ресавском	504	389 „
Свега	1331	1051 ђак

Срезови : параћински и ресавски и што се тиче броја ђака и посећивања школе, врло су близо један другоме. Само се разликују варошке школе њихове. У варошким школама било је :

	уписано	свршило
У Параћину	305	270 ђака
„ Свилајнцу	261	211 „

Ако се одбије број ђака, који је у варошким школама, онда долази на једну школу једно на друго :

	уписано	свршило
У срезу деспотовачком	32,2	22,2
„ „ параћинском	39,1	28,6
„ „ ресавском	40,5	29,6

Школе среза деспотовачког најгоре стоје што се тиче и броја уписаних и свршених ђака. Само у медвеђској школи свршило је 33 ђака, а у свима осталима мање но што се законом прописује. У 3 школе његове и уписано је испод 25 ђака. Од уписаних ђака много је оставило школу у Медвеђи (14) и у Глоговцу (20).

Ни у једној школи среза параћинског није уписано испод 36 ђака, а само у Сењу свршило је разреде 13, иначе свуда је било више но што закон као најмање наређује. Школе среза параћинског у опште добро су похођене. Још боље стоји срез ресавски што се тиче и броја уписаних и разреде свршивших ђака. Од 100 уписаних ђака у сеоске основне школе свршило је разреде 72,4 а 27,6 изашло је из школе пре свршетка школске године.

Да није била прошла година оскудна у храни, нема сумње да би школе у Ресави и срезу параћинском биле још пуније.

У сеоским школама свршило је III разред 44 ђака, а било је уписано 57.

	уписано	свршило
У срезу деспотовачком	15	12 ђака
„ „ параћинском	25	17 „
„ „ ресавском	17	15 „
Свега	57	44 ђака

Мало ђака сврше школу по селима. На једну школу долази само 2,5 ђака. — Ни један свршени ђак није изашао из школа : белајачке, војничке, дворичке, доњовидовске дубничке и гложанске, јер ове школе имале су или само I или I и II разред. У дубничкој школи уписао се у III разред 1 ђак, али је и он школу оставио пре свршетка године.

У IV разреду варошких школа било је уписано 85, а свршило школу 64 ђака.

	уписано	свршило
У Ђуприји	17	14 ђака
„ Параћину	41	37 „
„ Свилајнцу	27	13 „
Свега	85	64 ђака

Ако број ђака који су свршили IV разред у варошима, додамо броју ђака, који су свршили III разред по селима, онда ћемо видети, да је из свију 20 мушких школа изашло као свршених 108 ђака. На једну школу долази 5,4 ђака. Дакле и у Ћупријском округу врло мало ђака изтраје у школи до свршетка.

Од 100 уписаних ђака у I разред само 8,1 сврше школу, а 91,9 оставе школу по селима пре свршетка III, а у варошима пре свршетка IV разреда.

2. ЖЕНСКЕ ШКОЛЕ

Само у варошима има женских школа — свега 3. Ово су старе школе, које постоје већ преко 20 година. Нове нема ни једне.

У све 3 женске школе радило је ове године 8 учитељака. У параћинској и свилајначкој школи по 3, а у Ћупријској 2 учитељке.

По спреми 6 су свршиле вишу женску школу, а 2 основну школу.

По положају у служби биле су:

У VII класи	1
„ VIII „	1
„ IX „	3
„ X „	2
Привремена	1

Свега — 8 учитељака

Од овогодишњег г. изаславика оцењене су 7 добро, а 1 прилично. И оцене учитељака нису ни мало боље од оцене учитеља. Ни једна учитељка није добила оцену бољу од добар. Изузимајући једне свилајначке учитељке, све остале оцењене су подједнако.

У све три женске школе било је уписано 334, а разреде је свршило 277 ученица. Много мање су девојчице напуштале школу пре свршетка године по мушкарци. Од 100 мушкараца око 27 школу напусти, а од уписаних девојчица 17,1 остави школу, а 82,9 сврше разреде. Не треба заборавити на згодније прилике у којима су женска деца. То су варошка деца, школа им је уз кућу, а и оскудица у храни мање се осећала по варошима но по селима. Било би врло грешно,

кад поред свију ових бољих услова, женска деца неби вредније походила школу од мушке деце.

Параћинске школе: мушка и женска најпуније су у целој округу. У обе школе параћинске било је 448 деце уписано, а свршило је разреде 404. За Параћин је ово леп број.

Све три женске школе биле су четириразредне. У последњем IV разреду било је уписано 24, а свршило 20 ученица, и то:

	уписано	свршило
У Параћину	12	12 ученица
„ Свилајнцу	10	6 „
„ Ћуприји	2	2 „
Свега	24	20 ученица

Према броју уписаних девојчица мало њих сврше основну школу. У варошким мушким школама од 100 ђака уписаних у I разред сврше IV разред 9,2, а од 100 ученица, које се упишу у I разред само 5,6 сврше IV разред. Оваква сразмера не може нас задовољити, пошто мушка деца немају по варошима бољих услова од женске деце.

У Ћупријској школи је необично мало деце свршило IV разред. Од 35 девојчица, што се било уписало у I разред, само су 2 свршиле IV разред.

Здравље у деце било је ове године повољно. Ако се узме у рачун оскудна година, онда можемо бити потпуно задовољни са стањем дечијег здравља у школама округа Ћупријског. Свега је умрло 20 ђака у мушким и једна ученица у женским школама. Смртних случајева било је:

У срезу деспотовачком	4
„ „ параћинском	9
„ „ ресавском	7
„ параћинској женској школи	1

Свега 21

У Ћупријској варошкој школи, у 6 сеоских и 2 женске школе није умрло ни један ђак. — Од 100 уписаних ђака умрло је 1,2 а то је за ову годину повољна сразмера.

3. ШКОЛСКЕ ЗГРАДЕ

Све школе, изузимајући школу у Војнику, смештене су општинске зграде. Само нове школске

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

WWW.UNILIB.RS

зграде, које су озидане од тврдога материјала уде-
сене су и добре за школу.

Школа Ћупријска била би добра да није
тескобна. Треба да општина избере што пре још
какву кућу за школу, да деца не седе стешњена
у мале собе. — Много гора је школа параћинска.
Она ни у колико не одговара множини деце, која
се у њој уче. Од све три варошке школе најбоља
је школа свилајначка. Међу добре школске зграде
може се још поменути бигреничка, доњовидовска
и црквеначка.

Сењска, дубничка, гложанска и двориска
школа најлошије су у целој округу.

Остале зграде не разликују се много. Неке
општине су оправиле своје старе зграде, те могу
још за неко време добро послужити, али неке нису
то учиниле. Немар за своју децу, а нарочито за
њихово здравље, то је највећи грех родитеља, с
тога ваља општинама похитати, да што пре оправе
своје школске зграде, кад за ову годину не могу
нове да подижу.

4. НАСТАВНА СРЕДСТВА

Од варошких школа Ћупријска има највише
средстава за настављање. У њој има свију мапа,
које су потребне за географску наставу. Осим тога
2 рачуналке, 2 глоба, слике метарских мера и
Шрајберове слике за предавање јестаственице. Школе:
свилајначка и параћинска имају врло мало настав-
них средстава. У Параћину има само 7 старих мапа
за географску наставу, две мапе Србије и 2 рачу-
налке; у Свилајнцу поред мапа: Србије, Јевропе,
Африке, Америке и Океаније, има једна рачуналка
— и то је све. И свилајначка и параћинска школа
имају и више ђака и више учитеља, а обе вароши
имају и много више становника и пореских глава,
па би могле доиста својим школама набавити бар
онолико средстава за настављање колико је Ћу-
пријска општина својим школама набавила.

У срезу деспотовачком само у медвеђској и
војничкој школи што има рачуналке и по један
мали глоб. У Медвеђи има још и 20 комада Шрај-
берових слика. Но и у овим школама нема довољно
мапа за географску наставу. У Војнику има само

2 мапе. У осталим школама овога среза нема ни
најпотребнијих средстава за наставу.

Ни у једној сеоској школи среза параћинског
нема ни оних наставних средстава, које смо нашли
у Медвеђи и Војнику. Ни једна школа овога среза
нема ни рачуналке, а и са географским мапама ос-
кудне су. Бигреничка школа још понојбоље стоји.
У њој има мапа географских, глоб и неки стари
атлас за предавање јестаственице. У новој и лепој
доњовидовској школи, у доњомутничкој, планској и
сењској нема скоро никаквих наставних средстава. У
Доњем Видову има само „азбука“, у доњомутничкој
школи има мапа југословенских земаља и таблица ме-
тарских мера; у планској мапа Србије и више ништа.
Неке од ових школа одавна постоје, друге, и ако су
нове подигнуте су у доста имућним општинама, па би
могле до сад имати бар оних наставних средстава,
без којих школа не може да буде.

Нешто мало боље стоје школе у Ресави. У 2
сеоске школе има рачуналке, а изузимајући тропњ-
ску школу у свима осталима има мапа Србије и
Јевропе. Осим тога у школама: тропњској, цркве-
начкој дубничкој, у Војсци и бобовској има и глоба.
Више наставних средстава нема. У другим школама
нема ни толико. И оно што има није свуда очувано. У
гложанској школи наставна средства поабана су: мапе
су поцепане, а таблице су старе, те се ни једно
ни друго више не може да употреби.

Женске школе не могу се у погледу наставних
средстава мерити с мушким школама. Обично се
женске школе служе оним средствима, која су набав-
љена за мушке школе. Општине не набављају довољно
средстава ни за мушке школе, а комо ли да набаве
нарочите ствари за женске школе. У параћинској
женској школи има 6 мапа и 2 старе штице, у сви-
лајначкој и Ћупријској нема ништа. Обе се ове служе
наставним средствима из мушких школа.

5. ШКОЛСКЕ КЊИЖНИЦЕ

Изузимајући доњовидовску и свилајначку жен-
ску школу, у целом округу нема ни једне школе без
књижнице.

Истина, у појединим књижницама нема много
књига. Најмање књига има у срезу деспотовачком,

а највише у срезу параћинском. По срезовима било је књига :

У ср. деспотовачком	158 књига
» » параћинском	477 »
» » ресавском	325 »

Свега 960 књига

Највећу књижицу има параћинска школа. У њој има 221 књига. После долази свилајначка са 74, сењска са 72, бигреничка са 68 црквеничка са 65, ђупријска и медвеђска са по 64 књиге. У другој ни једној школи среза параћинског нема мање од 35 књига. У срезу деспотовачком само медвеђска школа што има приличну књижицу, а све остале су доста слабо снабдевене с књигама. У глоговачкој школи има 38 књига, а у осталима још мање. Најмање има у бељајачкој школи, свега 6 књига.

Ако варошке школе не узмемо у рачун, онда на једну школу долази :

У ср. деспотовачком	31,6 књига
» » параћинском	44 »
» » ресавском	41,8 »

У женским школама : параћинској и ђупријској има 61 књига, и то у првој 44, у другој 17 књига. У свилајначкој нема књижице, но се учитељке служе књижицом мушке школе.

Према томе у свима школама овога округа има 1021 књига.

Са наставним средствима треба општине да својим школама набаве још и књига, а нарочито ових за образовање учитеља.

6. ПРЕ ДЕСЕТ ГОДИНА

Тек је 46 година како је последња турска нога кораћнула из ђупријског округа. Није се Турцима хтело ни с обале Мораве, где је тако лепо становати, а одакле се може излазити у питому равн моравску и и кршеве голубињске. Вупријски округ у неку руку делио је северни део Србије од јужнога и југоисточнога дела.

Ма да је ђупријски округ дуже од осталих трпео туђе господарство, ма да су његове планине неплодне и без довољне везе са главним друмом, опет је он беспрекидно корачао на пољу просвете. Није ни било очекивати да ће се он онако брзо

развијати као други окрузи у бољим приликама. Он се пружао према својем стању.

У 1870 години било је у ђупријском округу 13 мушких и 3 женске школе. Мушких школа било је :

У Вуприји	1
» срезу деспотовачком	3
» » параћинском	4
» » ресавском	5

Свега 13 школа

Већина школа онога доба находила се у питомини, поред друмова и у равницама. Тек доцније су и села што ближе планини леже почела да отварају школе.

Од 1870 на до 1880 отворено је 7 нових школа, и то :

У срезу деспотовачком	2
» » параћинском	3
» » ресавском	2

Свега 7 школа

Срез параћински приновио је једну школу више но што су друга два среза. У њему су у опште и боље прилике но у Ресави, а много боље но у деспотовачком срезу.

У 13 школа 1870 радио је 21 учитељ. У 3 варошке школе било је 11, а у 10 сеоских школа 10 учитеља. У Вуприји било је 2, у Параћину 5, у Свилајинцу 4 учитеља. У сеоским школама радио је по један учитељ, као и сад што ради.

Ђака било 1100 уписаних, а 908 свршивших. На једну школу долазило је 86,7 уписаних, а 69,8 што су разреде свршили. Пре 10 година похођене су школе боље но ове године, јер ове године долази на једну школу 66,5 уписаних, а 52,5 свршивших ђака. Но на овом месту треба нам поминути, да је ове године било сеоских школа у којима је само по 13 до 14 ђака свршило школу, као на пр. у дворинској школи. Осим тога, што је овај округ, као и јагодински, претрпео много због рата, а поврх свега био је још и оскудан у храни. Све су ово узроци, који су учинили да су данас школе слабије похођене но пре 10 година.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

Женске школе било је и пре 10 година 3 као и ове године, и то у варошима: Ћуприји, Параћину и Свилајнцу, где и сада постоје. У њима су 1870 радиле 4 учитељке: две у параћинској школи, а по једна у Ћупријској и свилајначкој. Број се учитељака за последњих 10 година удвојио, јер сада раде у истим школама 8 учитељака: 3 у Параћину, 3 у Свилајнцу, а 2 у Ћуприји.

Са бројем учитељака растао је упоредо и број ученица. Пре 10 година било је у 3 женске школе 175 уписаних, а 166 свршивших ученица. Ове године било је више 159 уписаних, а 111 свршивших. Пре 10 година долазило је на једну школу 58,3 уписаних, а 55,3 свршивших ученица. Ове године долази на једну школу 111,3 уписаних, а 92,3 ученице које су разреде свршиле. Женске школе нису бројно напредовале, т. ј. у течају од 10 година није ни једна нова школа отворена, али у њима се број ученица знатно умножио.

Мушке школе су бројно напредовале — данас има 7 мушких школа и 10 учитеља, више но пре 10 година, али број ђака само се са 231 уписаних, а 143 свршивших умножио.

За ванредне прилике, у којима је био округ Ћупријски у времену од 1876 године, ово је напредак који нас може да задовољи. Он је примио хиљадама бежанца и погорелаца, кроз њега су пролазили сви транспорти за војску, кроз њега је пролазила велика већина војске што је ишла на југо-источну границу. Па кад је после свега овога и после неродне прошле године, Ћупријски округ одржао своју школу на овом ступњу на коме је она ове године: надати се је, да ће он својој школи, чим се од рата оправи и боље материјалне прилике наступе, поклонити ону пажњу коју она заслужују, а коју јој је Ћупријски округ вазда поклањао.

СТАТИСТИЧКА ТАБЛИЦА

1. Мушке школе

Места	Ђака	
	уписано	свршило
У Ћуприји	126	107

У срезу деспотовачком

У Бељајци	21	21
„ Војнику	17	17
„ Глоговцу	53	23
„ Дворишту	18	14
„ Медвеђи	52	38

У срезу параћинском

У Бигреници	36	30
„ Доњем Видову	36	30
„ Доњој Мутници	44	38
„ Параћину	305	270
„ Плани	37	29
„ Сењу	41	13
„ Сикирици	41	32

У срезу ресавском

У Бобови	60	34
„ Војци	32	22
„ Гложанима	39	35
„ Дубници	27	19
„ Свилајнцу	261	211
„ Тропоњи	43	30
„ Црквенцу	42	38

Свега 1331 1051

2. Женске школе

Места	Ученица	
	уписано	свршило
У Параћину	143	134
„ Свилајнцу	121	94
„ Ћуприји	70	59
Свега	334	277

Од 1870 до 1880

Отворене су школе:

У Бељајци, срез деспотовачки
„ Војнику „ „
„ Бигреници ср. параћински
„ Доњем Видову „
„ Плани „ „
„ Дубници „ ресавски
„ Црквенцу „ „

УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД

Године	1862	1867	1870	1874	1880
Мушких школа	10	10	13	18	20
Женских школа	3	3	3	3	3
Учитеља	15	16	21	28	31
Учитељака	3	3	4	6	8
Ученика	515	724	1100	1321	1331
Ученица	80	150	175	311	334
Свега ђака (мушких и женских)	595	874	1275	1632	1665

УЖИЧКИ ОКРУГ

Нема округа у Кнежевини, који би се по кршевитости земљишта, могао да мери с ужичким округом. На свакој страни његовој растурене су планине, као да су намештене, те да нигде не буде равни. На северу издanci Маљена и Медведника и Повљен, на југу Голија, Јазор и Мучањ, на истоку Каблар и издanci Чемерне, а на западу Златибор и Звијезда, покрили су све земљиште овога, по простору, највећег округа наше отаџбине. Висови по ужичком округу већином су неплодни, то је крш и камен. По негде само, као н. пр. на Златибору има добрих сувата за стоку, негде и горе за справљање луча и катрана. Сточарство, луч и катран, то су главни извори за доходак становника округа ужичког. На многим висовима његовим не роди више ни пшеница, ни кукуруз, но су људи упућени да живе од јелде, јечмовог или ржаног хлеба. Да у оваквим приликама не може бити ни помена о материјалном благостању разуме се.

Равница скоро никаквих нема у целој округу. Оно мало равни око Пожеге, поред Мораве, то је све. Кад се попне на врх Златибора и туда има испресецањем висоравња, но и овај није такав да би се корисно обделавати могао.

Поред тога што Ужичани немају богатих равница, још су од главног сабраћаја скоро сасвим искључени. Путови што везују осталу Србију с овим округом, воде преко великих висина: онај од Ваљева преко Ластре и Букова, онај од Чачка преко Јелице. С друге стране не може се доћи к Ужици. Од Ужица воде четири пута до границе, за Босну: један преко Пожеге и Ивањице на Јавор; други до Доброселице, трећи до Мокре Горе, а четврти

до Бајине Баште. Ови путови везују Србију са Босном, а преко Сјенице, Вишеграда и Нове Вароши. И Ужичани су своје производе више извозили на ову страну, но што су их носили до Крагујевца или Београда.

Само лети, и у лепо време зими, може се пролазити путовима до границе. У тешко зимско доба овуда су такви сметови, да се слабо ко усуђује да прође од Ужица до босанске границе. Може се рећи да је зими саобраћај на тој страни прекинут.

Ужички округ ушао је у ред округа паћеника пре но што је први рат 1876 год. почео. Кад је диљка Пека Павловића пукла по врх Невесиња и објавила Херцеговој земљи устанак и кад је глас њен одјекнуо до босанских планина — сва нејач, старци и жене, што беху поред наше границе потражише сигурнога склоништа у нас, а што за пушку дорасло беше, остало је да се бије за слободу. Од првога устанка у Херцеговини почели су бежанци из Босне и Херцеговине да пребегавају у ужички округ. С почетка их не беше много, па су се задржавали на граници, радећи по околини. Што се устак у Херцеговини и Босни више ширио, тим већма је и растао број бежанаца.

Кад је наша војска измарширала на границу, кад се на Јавору развила застава ослобођења, ужички округ био је пун сиротиње из Босне и Херцеговине. Он не беше више кадар да ову сиротињу сам израни. После крвавих дана на Јавору, и сами становници округа ужичког уђоше у ред бежанаца. Сва села поред границе беху тако рећи опустела, а где је год непријатељска нога ступила, ту је све било сатрвено. Ако је дакле било округа — паћеника, то је ужички округ био међу прве у нашој отаџбини. Њему су се у толико већма познавале ране добивене у рату и пре тога, што у след неплодног земљишта, не беше лако да губитак накнади. Још дуго после закљученог мира, морала је влада помагати осиротеле становнике на граници.

Све ово утицало је рђаво на развитак школе. Она се није могла до ове године сасвим опорвити ни с тога, што је прошла година на тој страни била неродна. Становницима ваљало се борити с многим материјалним тешкоћама, па с тога нису могли за своју школу онолико да ураде колико би могли у другим, повољнијим приликама.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

WWW.UNILIB.RS

1. МУШКЕ ШКОЛЕ

При свима невољама, које је ужички округ имао да савлађује, опет се он сећао и своје школе. Чим је мир закључен и један део босанских и херцеговачких бежанаца, вратио се натраг, те у неколико олакшао терет, што је на овом округу лежало, одмах су отворене све школе, које беше рат затворио, изузимајући оне, које је непријатељ спалио.

У овој години било је у њему 21 мушка школа :

У Ужицама	1
„ срезу ариљском	1
„ „ златиборском	3
„ „ моравичком	4
„ „ пожешком	2
„ „ рачанском	5
„ „ црногорском	5

Свега 21 школа

Од ових школа 3 су биле четириразредне, а све остале триразредне. Но у овој години није било III разреда у 3 школе.

Срез ариљски најгоре стоји што се школе тиче. У њему на 1984 главе пореске долази само једна школа. Пре рата било је у њему две школе: ариљска и белоречка, па је ова друга у рату изгорела.

Најбоље стоји што се школе тиче срез рачански. У њему долази једна школа на 567 глава пореских. Истина и у њему има још 7 општина, које немају школе. — Срез црногорски долази на треће, а моравички на четврто место што се школе тиче. У црногорском срезу на 608, а у моравичком на 718 глава пореских долази једна школа. Срезови: златиборски и пожешки стоје још горе. У првоме долази једна школа на 1155, а у другоме на 1498 глава пореских.

Само земљиште и састав општина у многоме сметају школскоме развитку. Моравички срез има само 13 општина са 2875 глава пореских, а те су општине састављене из 148 места. У овом једном срезу има скоро три пут више места но у целом округу смедеревском. А кад су места тако разбацана, тако малена, као што су већином у округу ужичком, онда се није ни чудити, што се у њему тешко дижу школе. Куд се може захте-

вати да подигне засебну школу општина радановачка, која се састоји из 21 места, а ни једно нема више од 34 главе пореске, напротив има их 13 са испод 20 глава пореских. У оваквим приликама не може се радити друкчије, но што раде срезови јошанички и кознички, у округу крушевачком. Овде се могу подизати среске школе, о трошку среза, али поједине општине немоћне су да подигну школе засебне. Па и кад би биле кадре да подигну школу, опет се том једном школом неби могле да служе сва места једне општине. Неће бити свакада случај да је школа много удаљена од појединих места, али често ће бити на кратком путу таквих препрека, да родитељи неће смети своју децу пуштати на те путове.

У целој округу има још 63 општине које немају школе своје, а тек на 849,5 глава пореских долази једна школа.

У 21 школи раде 30 учитеља. У мушким школама нема ни једне учитељке. У ужичкој школи радило је 7 учитеља: у IV и III разреду по један, у II раз. двојица, а у I раз. тројица. — У школи ивањичкој радила су 3 учитеља, и то у III и IV раз. један и у оба друга разреда по један. У пожешкој школи била са два учитеља: један у I, а други у II, III и IV разреду. У свима осталим школама радио је по један учитељ.

По спреми било је:

Из Учитељске школе	3
„ Богословије	13
„ II одељења Богословије	1
„ II раз. Учит. школе	1
„ Гимназије	11
„ Основне школе	1

Свега 30 учитеља

Скоро половина учитеља нису свршили школе, које су прописане за учитеље.

По положају у служби било је:

У IV класи	1
„ V „	3
„ VI „	1
„ VII „	4
„ VIII „	5
„ IX „	6

У	Х класи	9
Привремен		1
Свега		30 учитеља

Од овогодишњег г. изасланика оцењени су:

Одлично	11
Врло добро	8
Добро	8
Слабо	1
Неоцењено	2

Свега 30 учитеља

Трећи део свију учитеља оцењен је одлично, а скоро две трећине добило је оцену бољу од добар. Сва три учитеља у срезу златиборском добили су оцену бољу од добар.

Међу одличним учитељима има неких, на које је г. изасланик особиту пажњу обратио. Тако говорећи о школи доброселичкој, каже о њеном учитељу: „Прелазећи преко пустог и голог Златибора, где за неколико сахати нигде живе душе но видех, и спуштајући се у клисуре доброселичке, мене је нека чудновата мисао обузимала, у овој дивљини, пустоши, у овом забаченом крају, где нема готово никаква саобраћаја, мислио сам да ћу наићи на таку децу, која ће бити верна слика природе, која их окружује; али како сам се преварио, кад обузет таким мислима ступих у школу у којој владаше нема тишина, — ни оног шапутања, комешања и ларме, која се обично по другим школама чује, — ни оне нечистоће, која се обично код сеоске деце виђа, — ни оних оборених погледа, плашљивог и дрхтавог понашања, које је готово својствено деци, која се васпитају у страху. Мирноћа, ред, тишина и чистоћа у школи, а деца сама чиста, умивена и очешљана, с веселим погледом, из којег се могло читати сама радост и задовољство.“ Говорећа о школи у Бијосци вели: „У овој сам школи нашао таког наставника, који се се с правом може назвати прави учитељ школујуће се младежи. Деца му беху тако чисто обучена и очешљана, учтива, мирна и пристојна, да би човек мислио, да су све то прави синови учитељеви. У школи и око ње да је милина погледати.“ Г. изасланик још хвали и друге одличне учитеље.

Онамо где је г. изасланик нашао прљавштину, ту је он потпуно осуђује. Говорећи о таквој једној школи — миланчанској — вели: „Колико ме је год добреселичка школа, својим похвалним радом наставника, успехом деце и потпуним редом и чистоћом задовољила, толико ми је, на жалост, резултат наставе ове школе врло непријатан утисак у души учинио.“ Прљавштина у овој школи била је необична. О њој вели: „Да још срећом школа није подигнута на онако чистом и здравом месту, окруженом са свију страна ливадам најмиришљавијег цвећа, не знам какав би ваздух деца увлачила у своја нежна плућа. — Почевши од прага школског, па до последњег кута, све то беше покривено још зимунским блатом, које стојаше тако нагомилано, а нарочито дуж целог ходника и по праговима, да сам се спотикао о безбројне кврге окамењеног блата.“ — Оволико биће довољно о вредноћи и нераду појединих учитеља.

У 21 школи било је уписано 1558, а разреде свршило 1314 ђака.

	уписано	свршило
У Ужицама	384	329
„ ср. ариљском	56	44
„ „ златиборском	150	124
„ „ моравичком	283	248
„ „ пожешском	190	165
„ „ рачанском	256	210
„ „ црногорском	239	194

Апсолутно највише ђака било је у срезу моравичком. Но ако број ђака упоредимо с бројем школа, онда ћемо видети, да су школе среза пожешког биле најбоље похођене. У опште узевши на једну школу долазило је:

	уписано	свршило
У ср. ариљском	56	44
„ „ златиборском	50	41,3
„ „ моравичком	77	62
„ „ пожешском	80	55
„ „ рачанском	51,2	42
„ „ црногорском	47,8	38,8

У школама пожешким уписало се сразмерно највише ђака, али највише је разреде свршило у срезу моравичком. У опште узевши у школама округа ужичког било је уписано довољно деце.

У целом округу, само у новој, скакавачкој школи било је уписано 27 ђака, а у свима осталим преко 30. Узрок овоме је тај, што су школеке општине врло велике, па нека из једног места дође по 2—3 ђака школа ће бити пуна. Школе су пак тако ретке да родитељи, који хоће децу своју да школују, сматрају ту своју одлуку као повећу жртву, те с тога кад се реше на то, онда и издржавају своје решење док се год може. Само у ванредним приликама, као што су биле све од почетка ратова, излазе деца пре свршетка школеке године.

Особито пуне биле су школе: бајина-башгенска са 84 уписаних, а 65 свршивших ђака, каранска са 86 уписаних, а 63 свршивших ђака и добрињска са 69 уписаних и 57 свршивших ђака. Најмање ђака било је у скакавачкој и доброселичкој школи.

У целој округу на једну школу узелих било је 74,1 уписаних а 62,5 свршивших ђака. — Од 100 ђака, који се у школу упишу у почетку школеке године, сврше разреде 84,3, а 15,7 ђака оставе школу у течају школеке године. Ово је врло повољна сразмера — повољнија но у другом округу, који лежи у равници и свима удесним приликама.

Разреде сврше у школама ужичког округа сразмерно довољан број деце. Напротив мало их је који целу школу сврше, који остану у сеоској школи до краја III, а у варошкој до краја IV разреда.

Трећи разред свршило је у свима сеоским школама 62 ђака, а било их је у исти разред уписано 90. По срезовима било је у III разреду:

	уписано	свршило
У срезу ариљском	9	5 ђака
„ „ златиборском	9	7 „
„ „ моравичком	14	11 „
„ „ пожешком	4	3 „
„ „ рачанском	29	19 „
„ „ црногорском	25	17 „
Свега	90	62 ђака

Најмање свршених ђака изашло је из школа среза пожешкога. То је с тога, што у целом среу има само једна сеоска школа, у Добрињи, а у њој било је мало уписано у III разред. Срезови: мо-

равички, рачански и црногорски, сразмерно подједнако стоје, што се тиче броја свршених ђака. У овим срезовима долази на једну школу по 3 свршена ђака — број доста врло мали. Само у једној школи ариљскога среза што је било 5 свршених ђака.

У ужичкој, пожешкој и ивањичкој школи у IV разред било је уписано 36, а свршило је 30 ђака. —

	уписано	свршило
У Ужици	22	19 ђака
„ Ивањници	12	10 „
„ Пожези	2	1 „
Свега	36	30 ђака

У пожешкој школи од 85 уписаних ђака у I разред само 1 сврши IV разред.

Од 100 ђака, који се упишу у школу, сврше школу 5,9 а 94,1 оставе школу пре свршетка III разреда по селима, а IV по варошима.

2. ЖЕНСКЕ ШКОЛЕ

Само у окружној вароши и у двама среским варошицама, свега три женске школе има у целом округу. Па и ове три нису дуга века, јер све до 1870 године било је у целом округу једне једине женске школе, и то у Ужици.

У све три женске школе раде 5 учитељака. У ужичкој школи 3, и то у III и IV разреду једна, у II раз. друга, а у I раз. трећа. У ивањичкој и пожешкој женској школи ради по једна учитељка.

Три су учитељке у IX, једна у X класи, а једна је привремена.

По спреми су 3 свршиле вишу женску школу, једна је свршила III раз. више женске школе, једна основну школу.

Од овогодишњег г. изасланика оцењене су 2 врло добро, 2 добро, а једна слабо.

У све три женске школе било је уписаних 229, а разреде је свршило 208 ученица. Од овог броја долази на ужичких колу 161 уписаних, а 146 свршивших ученица. Но и друге две школе биле су доста добро похођене. У ни једној није било испод 27 ученица. Толико их је свршило у

Пожези, а у Ивањици 35. Женска деца у ужичком округу, може се рећи, врло вредно посећавају школу. Од уписаних девојчица врло их је мало које школу напусте, пре свршетка школске године. Из ивањичке школе изашле су у течају године само 2 ученице, из пожешке само 4, а из ужичке 15 ученица. Према другим школама, ово је врло повољна сразмера.

Друкчије резултате добићемо ако разгледамо број ученица које сврше целу школу. Од 68 ученица, које су биле у I и 62 у II разреду, само су 2 свршиле IV разред у ужичкој женској школи. У ивањичкој школи од 16 ученица I разреда, 3 су свршиле IV разред. У пожешкој школи није ни било IV разреда. Тамо су III разред свршиле 7 ученице.

Из све три женске школе округа ужичког изашло је свега 12 свршених ученица. Ово је врло мало.

По извештајима, које имамо о школама окр. ужичког, у свима мушким школама умр'ло је 4 ђака, а у женским 1 ученица — свега 5. Ово је необично повољна сразмера. Од 100 ђака умр'ло је 0,2. Једва да ће у другом ком округу бити повољније стање здравља међу ђацима.

3. ШКОЛСКЕ ЗГРАДЕ

Лепим школским зградама оскудан је округ ужички. Једна је од најлепших зграда школских добрињска. Не само да је од тврде грађе подигнута, но јој је и распоред такав како се само желети може. Родитељи добрињски и пазе много на своју школу. О њима г. изасланик вели: „Нигде нисам нашао да родитељи с толиком вољом дају своју децу у школу, као овде. Не мање и њихова радозналост о раду и успеху деце у школи изванредна је. На испиту било их је преко 20 очева, који су с особитом пажњом пратили целу радњу. Деца су им тако лепо и чисто обучена, умивена и очешљана, као да су сви синови једног оца. Редак је случај овде да се нађе које дете, које би оскудевало у својим ђачким потребама; па чак и оно које не би имало свог оца, или би овај био по све сиромашног стања, добија потпуно све што му треба, од месне општине, која управо очинску бригу води

о такој деци.“ — Нека је свака хвала и част оваквој општини. Она може само благослова очекивати од свога подмлатка.

Још су добре, чисте и лепо распоређене школе: сјечо-речка, приличка и ужичка, изузимајући кућу у којој је IV разред.

Могле би се уврстити у добре школске зграде још и мачкатска, бајино-баштенска, доброселичка и миланџанска школа, кад би се прве три у неколико оправиле, а последња од грднога блата очистила. Оправке што поменуте школе требају незнатне су, па с тога очекивати је, да ће их општине још у овој години извршити.

Много већи број је рђавих школских зграда. Не зна се која би дошла на првоме месту. Но три: дубска, ариљска и ивањичка најгоре су. За дубску школску зграду вели г. изасланик; „Чистоћу у школи нашао сам врло добру, али стање зграде такво је, да не може жалосније бити. Ова кућа била је некада механица, озидана од по све слабог материјала и без икаквог плана. На више места толико прокишњава, да учитељ често мора свој рад да прекида. Прозори су тако сниски и мали, да се само при чистом времену може у учионици нешто видети и радити. Осим тога, стан ђака, који ту ноћивају, налази се одвојено од школе, скоро на 10 минута удаљен од школе, у једном потоку, а школа опет на неком малом заравњу у брду, око кога се са свију страна спушта таква низбрдица, која јако отежава приступ школи, а нарочито зими.“ — Општина дубска, увидела је и сама, да у оваквој кући не може остати школа, па је решила да зуда нову кућу за школу. Да ако у новој години добију деца дубска од својих родитеља нов стан.

Од дубске школе гора је ариљска. „Њено стање такво је да не може црње бити. Куд се год човек по њој макне, свуд налази таку помрчину и загушљивост ваздуха — једно због снискости прозора и тавана, као и тескобе соба, а друго и прохода у близости — да је по све немогуће више ма какав посао радити, у такој вазови — кући, или боље рећи кошари. У интересу је дакле здравља деце и доброг рада учитељевог, да се у најкраће могућем времену замени ова зграда са новом. Колико год деца добијају у науци, толико два пут, ако не и више, очевидно руше и губе своје мла-

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

дачко здравље у ђумезима ове „катакомбе.“ — „Ариљске газде утркују се, који ће бољу, лепшу и горостаснију механу и кафану подићи, а подмладак свој шиљу, да им се за бољи и срећнији живот спрема на буњишту „великољешних ханова“... Школску општину ариљску састављају 8 места са 906 глава пореских, а ова је једина школа у целоме срезу. Доиста је необично чути овакав извешај о јединој школи читивого среза, о школи у чијој општини има богатих и угледних газда.

Ивањичка школа је гора и од ариљске. О њој вели г. изасланик: „Учитеље и ђаке нашао сам све на окупу, али не у школи, него све по неким мрачним магарама, подрумима, сниским и до зла бога загушљивим и тесним собицама, у кућицама од по све слабог материјала. — Једном речи, ђаке и учитеље нађох, али школске зграде ни једне једите, која би ма по чему год могла уверити, да се још и данас у оваким ђумезима сме и може жалосна младеж школовати, у пркос свима толиким напорима, које држава и министарство просвете чине, да се једном и код нас подигну бар приближно такве зграде које ће одговарати бар најнужнијим прописима хигијенским, те да се више подмладак не трује на овакав грозан начин. — Праведнију казну за дотичну општину, која у оваким траповима своју децу школује, ја неби знао, но да јој се школе затворе све дотле, док једном не направи онакве зграде, какве треба да буду, па тек онда да јој се учитељи пошаљу.“ — Поред оваквога извештаја не треба нам ни речи више трошити, само толико још поменути, да за два дана што су испити у ивањичким школама држани, дошли су на испит 2 родитеља. Редовни гости беху срески начелник и председник општине. Нико више!

Министарство просвете и црквених послова учинило ја што треба, да се учини крај оваквој патњи дечијој. — А коме се овакво стање свети, но опет родитељима.

Међу рђаве школске зграде иду још: бачевачка, која је сва испуцала, прозори хартијом залепљени, пожешка женска школа, која много личи на пограничну караулу, субјелска, скакавачка, ко-сјерићска и каранска. Школа заглавачка је у средини између механе и воденице, тако да никад није мирна, уз то је још тескобна.

Од 24 школе, смештене су у општинске куће 18, једна је у државној кући, а 4 су у приватне куће. Школу миланџанску подигао је пок. владика ужички Јанићије о свом трошку. У приватним кућама су обе ивањичке школе, дубска и пожешка женска школа.

4. НАСТАВНА СРЕДСТВА

Скоро све школе оскудне су у средствима за настављање. У већини школа нема ни најпотребнијих средстава. У заглавачкој школи има само мапа Србије и више ништа. Исто тако је и у школи дубској. У неким сеоским школама нема ни толико наставних средстава.

Нешто више средстава за настављање има у школи пожешкој. У њој има глоба, Шрајберових слика за јестаственичку наставу, али су маше тако старе, да се не могу више да употребе. Ужичка мушка школа има само мапу Јевропе и глоб, а мапа је такође скоро неупотребљива.

Женске школе не стоје боље што се тиче наставних средстава. У ужичкој женској школи има само неколико старих малих географских мапа, које су се давно преживеле, и више ништа. У ивањичкој има мапа Јевропе и Азије, а у пожешкој, поред пет старих мапа, глоб и Шрајберове слике.

Узрок овој оскудици колико је материјално стање општина, толико исто је тешкоћа преласа.

5. ШКОЛСКЕ КЊИЖНИЦЕ

Не може се у опште оценити стање књижица у школама округа ужичког. У појединим школама има сразмерно много, у другима мало књига. Највише књига има у књијници школе ивањичке 340, па онда долази школа ужичка са 161, доброселичка са 111, добрињска са 110 књига. Још имају лепе књијнице школе: пожешка 80, сечоречка 78 књига. — Но има школа, у којима нема више од 10 књига, као што је то у придворичкој школи. У дубској школи има 12, приличкој 23, заглавачкој 24 књиге. Једина је скакавачка школа без књијнице. Ово је нова школа.

По срезовима било је књига:

У Ужици	161	књига
„ ср. ариљском	66	„
„ „ златиборском	185	„
„ „ моравичком	416	„
„ „ пожешком	190	„
„ „ рачанском	192	„
„ „ црногорском	241	„

Свега 1441 књига

На једну школу долази једно на друго 86,⁶ књига. За овај крај ово је задовољавајући број.

6. ПРЕ ДЕСЕТ ГОДИНА

Од како је ужички округ, имао је да се бори с многим невољама. Поред тога што је имао да се бори с тешкоћама земљишним, још је морао да чува дугачку суву границу, а уза све то, да у окружној вароши три непријатеља. Ужице је горело више пута, а 1862 године, кад је престоница Србије бомбардана, Ужице су Турци спалили. Данашња варош је нова. Она постоји тек 18 година.

Ужички округ поред свију својих невоља, он нам је сачувао многе драге успомене. У њему, а посебице у Средњој Добрињи, угледао је света око 1780 године Милош Обреновић, потоњи ослободилац Србије и први Кнез српски. У Ариљу била је од Светог Саве столица српскога јепскопа, у Рујну су штампане српске књиге, а манастири ужичкога округа то су били доиста праве школе за омладину, а чувари српске народности.

Због неплодности и својих гудура, због своје кршевитости ужички округ могао је да очува прави српски тип више но други окрузи, који су били приступачнији непријатељској сили.

Становници округа ужичког броје се у опште у даровите и бистре људе. Ретко се где може наћи од природе тако развијени људи као у Старом Влаху и Рујну.

При свима невољама својим, они нису заборављали ни на школу. Пре 10 година било је у њему 16 мушких школа, и то:

У Ужици	1
„ срезу ариљском	2
„ „ златиборском	1

У срезу	моравичком	2
„ „	пожешком	2
„ „	рачанском	3
„ „	црногорском	5

Свега 16 школа

Срез ариљски имао је пре 10 година једну школу више но што има ове године. У след рата затворена је белоречка школа у том срезу. — *Срез златиборски* има сад 2 школе више но што је имао пре 10 година. — *Срез моравски* приновио је 2 и *рачански* 2 школе. Непромењено остало је стање у срезовима: пожешком и црногорском. У њима има и данас толико школа колико је било пре 10 година. У целом округу отворено је 6 нових школа, а једна је затворена. Још је била у течају последњих 10 година отворена школа на Мокрој Гори, но ова је у том времену и затворена, с тога је и не узимамо у рачун.

У 1870 години радило је у 16 мушких школа 23 учитеља. У школи ужичкој било је онда 5, а ове године 7 учитеља. И онда је радило у ивањичкој школи 3, а у пожешкој 2 учитеља, као и сада. У свима осталим школама радио је по један учитељ. За последњих 10 година приновљено је 7 учитеља, и то 2 у ужичкој школи, а 5 у сеоским школама.

У 1870 години било је у мушким школама уписано 1059 ђака, а разреде је свршило 822. На једну школу долазило је, једно на друго, 66,⁵ уписаних, а 51,² свршивших ђака. Ове године долази на једну школу 74,¹ уписаних, а 62,⁵ свршивших ђака. Осим тога што се број ђака на једну школу умножио, порастао је и целокупан број деце, која се школују. Ове године школовало се 499 деце више но пре 10 година.

Женске школе нису се за последњих 10 година умножиле. И 1870 било је, као и ове године, 3 женске школе: у Ужици, Ивањици и Пожези. Онда је радило, у њима 3 учитељке, а ове је године радило 5 учитељака. 2 су учитељке данас у ужичкој женској школи више, но што је било пре 10 година. Остале две школе нису се у том погледу измениле.

У 1870 години било је у све три женске школе 136 уписаних, а 115 свршивших ученица.

Ове године било је више 93 уписаних, а исто толико и свршивших ученица. На једну школу долазило је пре 10 година 45,3 уписаних, а 38,4 ученица које су разреде свршиле. Ове је године долазило на једну школу 76,3 уписаних, а 69,3 свршивших ученица. И женске школе као год и мушке биле су ове године пуније но пре 10 година. Не треба заборавити кроз каква искушења прошао је овај округ у времену од 1876 па до 1878 године.

Напредак што га је у погледу школе учинио округ ужички доиста је мали, ако га упоредимо с простором на коме се он разширио и с бројем душа и пореских глава које у њему живе. Но ако се узме у рачун све што је овај округ претрпео и што на њему и данас лежи, морамо бити задовољни и с оволиким напретком. Ми не смемо мерити његову школу и у опште његов развитак оном мером, којом смо мерили развитак школе у Млави, округу смедеревском и београдском. Док овима све прилике помажу, сви су услови за сваковрсан напредак врло повољни и потпомажу га, дотле у ужичком округу нема ни једног услова, који би потпомажући утицао на школски развитак. Напротив све што су стекли становници Старога Влаха и Рујна, то је стечено с многим трудом и жртвама, које други крајеви наше отаџбине и не познају. Па с тога ваља нам сваки корак, што га ужички округ учини на просветноме пољу, признати и радовати му се. Нека ужичани не остану на овоме, но нека не пропусте ни једну годину, а да што не учине за образовање својега подмладка, па ће они полако стићи многе округе. Њихова бистрина и даровитост надокнадиће оскудицу на другој страни.

Свакојако ваља им се што пре, врло брзо, постарати, да децу своју избаве несрећних школских зграда. Онакве школе као што су ивањичке, дубска и ариљска не треби никако, под никаквим условима трпети. Надајмо се, да ће и у овоме вредни становници округа ужичког учинити своје, а тиме одговорити својој родитељској дужности.

СТАТИСТИЧКА ТАБЛИЦА

1. Мушке школе

Места	Број	
	уписано	свршило
У Ужици	384	329
У срезу ариљском		
У Ариљу	56	44
У срезу златиборском		
У Бијосци	64	44

У Доброселици	31	25
„ Мачкату	55	55
У срезу моравичком		
У Ивањици	144	127
„ Миланци	44	27
„ Придворици	34	32
„ Приликама	61	52
У срезу пожезином		
У Добрињи	69	57
„ Пожези	121	108
У срезу рачанском		
У Бајиној Башти	84	65
„ Бачевцима	36	26
„ Дубу	47	40
„ Заглавку	38	36
„ Рогачици	51	43
У срезу црногорском		
У Карану	86	63
„ Косјерићу	45	40
„ Сјечој Реци	44	40
„ Субјелу	37	24
„ Скакавици	27	27

Свега 1558 1314

2. Женске школе

Места	Ученица	
	уписано	свршило
У Ужици	161	146
„ Ивањици	37	35
„ Пожези	31	27
Свега	229	208

У времену од 1870 до 1880

Затворене :

Отворене :

У Белој Реци, због рата.	У Бијосци, ср. златиборски
„ Радановцима	„ Доброселици „
	„ Придворици ср. моравич.
	„ Приликама „ „
	„ Дубу ср. рачански
	„ Заглавку „
	„ Скакавици ср. црногорски

УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД

Године	1862	1867	1870	1874	1880
Мушких школа	12	12	16	21	21
Женских школа	1	1	3	3	3
Учитела	15	19	23	28	30
Учителачка	1	1	3	4	5
Ученика	523	832	1059	1303	1558
Ученица	33	48	136	170	229
Свега ђака (мушких и женских)	556	880	1195	1473	1787